Patanjali
Mahabhasyapradipodyotah

BIBLIOTHECA INDICA:

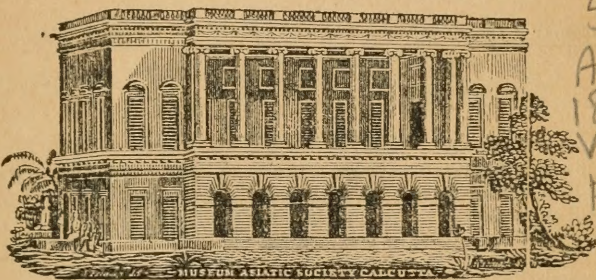
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 962.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

MAHĀBHĀṢYAPRADĪPODYOTA

BY

NĀGEÇA BHAṬṬA

EDITED BY

PANḌIT BAHUVALLABHA ÇĀSTRI.

VOL. I, FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1900.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	Rs.	1	8
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4–14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarēya Āraṇyaka of the Rg Vēda, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	...	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 and Vol. II, Fasc. 1–5 Vol. III, Fasc. 1–5 Vol. IV, Fasc. 1–5 @ /6/	...	7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	...	1	14
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each	...	10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4–8 @ /6/ each	...	1	14
Bhātta Dīpikā Vol I, Fasc. 1	...	0	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...	...	2	4
Catalogue of Sanskrit Book MSS. in the Society's Library, Fasc. I.	...	2	0
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10 @ /6/ each	...	19	14
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4–14 @ /6/ each	...	4	2
* Ditto Lāṭyāyāna, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each ...	...	3	6
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	...	5	10
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	...	1	2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1–4	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each ...	...	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each ...	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each... ...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	...	0	12
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each ...	...	1	2
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–6 @ /12 each ...	...	4	8
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7–19 @ /6/ each ...	...	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/	...	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/	...	1	8
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1–6; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each	...	5	4

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।१।१।११॥

व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोरुपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाद्य इत्याह

[1]ईदूतोरिति । (कै)

एवं च

[2]अणुदित् (पा)

इत्यस्य प्राप्त्यभावाद् न तद्बाधक-

[3]तपर- (पा)

सूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः ॥ "तपर"सूत्रेऽण्ग्रहणाननुवृत्त्या तस्य प्राप्तावपि फलाभावान्न द्वितीय इत्याह

उदात्तादीनामिति ॥ (कै)

---

१ "किमर्थमिति" भाष्यप्रतीकमुपादाय "ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यत एवेति इष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः" इत्युक्तम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६९ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७० ॥

ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्पक्षे हि "तपर"सूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह

जातीति॥ (कै)

प्लुतानां चेष्यत एवेति। (कै)

एतच्चाग्रे भाष्ये एव स्फुटम् ॥

इष्टव्याघातमिति। (कै)

जातिपक्षे ईदूदंशेऽपि तपरत्वेनैव प्लुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः ॥

भेदकाश्च गुणा इति। (कै)

"भेदकत्वात् स्वरस्य" इति वार्त्तिकोक्तेरण्विषये भेदकपक्षोऽस्तीत्यभिमानः। इदं प्रयोजनम् ईदूतोरेव नत्वेदंशे "अणुदित्" सूत्रेणैव सिद्धेः॥ ननु तत्कालसवर्णसंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं तत् कुतः प्लुतानां न प्राप्नोतीत्यत आह

व्यक्तिपक्षेति॥ (कै)

ईदूदंशे इदम्। एदंशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम्॥ ननु इतिशब्दादिसमभिहारे कार्य्यार्थिं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात् पूर्व्वं प्लुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन प्लुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह

शास्त्रेति। (कै)

प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवचनेन तत्प्रवृत्तिबुद्ध्यभावेन प्लुतबुद्ध्यभावाद् द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः। एतेन शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि पुनः प्लुते तस्य तन्न स्यात्। न च स्थानिवत्त्वम्

[1]अनल्विधौ (पा)

इति निषेधात् । प्लुतस्यान्यल्वृत्तिधर्मत्वात् । एवं च "आगच्छतमग्नी" इत्यादौ

[2]अणोऽप्रगृह्यस्य (पा)

इत्यनुनासिकः स्याद् इत्यपास्तम् ॥ ननु प्राधान्यात् कार्य्यासिद्धत्वमेव स्यादत आह

[3]तथाहीति ॥ (कै)

[4]उत्सर्गः (कै)

---

१ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

३ तथाहि वक्ष्यति असिद्धत्ववचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । कै ॥

४ "असिद्धः प्लुतः" इति (भा) । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषयाबुद्धिः प्रवर्त्तते । तथाच वक्ष्यति । "असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च" ("ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति सूत्रस्थकैयटे कौस्तुभे च एवम्विधभाष्यवार्त्तिकपाठोऽस्ति । "षत्वतुकोरसिद्धः" "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इत्येतत् सूत्रद्वयस्थभाष्यग्रन्थे एवम्विधपाठोऽपि दृश्यते । तद्यथा। "षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थंच") "षत्वतुकोरसिद्धः" (६ । १ । ८६) इत्येतत् सूत्रस्थं वार्त्तिकमिदम् । उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्ग स्थानी । स लक्षणं निमित्तं यस्य कार्य्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथाचैकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः ॥

स्थानी ॥

सामान्येनेति । (कै)

तदुत्सर्गेऽपीत्यर्थः ॥ ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थस्तत्राह

सोत्सर्गमिति । (कै)

तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्यात्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः ॥ प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वयः ॥

प्रकृतिभाव एवेति । (कै)

प्लुतप्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये

[१]एतस्य (भा)

इत्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः ॥

[२]कार्य्यार्थत्वादिति । (कै)

तदेकवाक्यतापन्नं संज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः ॥

---

१ सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति। किमतो यत् सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। संज्ञाविधावसिद्धः। तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति। संज्ञाविधौ च सिद्धः। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। अत्रैव भाष्ये॥

२ कार्य्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्राधान्यात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः। कै ॥

प्रतिषिद्ध इति। (कै)

अप्लुतवद्भावेन बाधित इत्यर्थः॥ भाष्ये

प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति। (भा)

प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत आह

अन्येनेति। (भा)

प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः॥ नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽप्लुतवदिति बोधितो व्यर्थ इत्यत आह

यत्रेति॥ (कै)

[1]न पुनस्तपरत्वादिति। (कै)

तद्व्याचष्टे भाष्ये

दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति इति॥ (भा)

प्लुतानां तु इति। (कै)

तपरत्वाभावे इत्यर्थः॥ तपरत्वे तु "तपर"सूत्रस्य जातिपक्षेऽणष्यपि नियमार्थत्वान्न स्यादिति भावः॥ ईत्वादि इत्वाद्यनतिरिक्तं मन्यते॥

---

१ ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिद्ध्यति न पुनस्तपरत्वात्। अयमत्राशयः। आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते। दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां तु प्रवर्त्तिष्यते इति॥

[1]आकृतिरिति। (कै)

विना व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घोच्चारणेन तद्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्थैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहण-मिति भावः॥ भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यम्॥ एत्वजातेस्तु प्लुते सत्त्वात् तेन प्लुतग्रहणं भवत्येव। ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च॥ नन्वेवं भाष्ये

अनण्त्वाद् (भा)

इति हेतुरसङ्गतोऽत आह

आकृतिपक्षेऽपीति। (कै)

ईदृशे विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यते इत्यर्थः। जातिप्राधान्ये फलाभावाद् व्यक्तिद्वारा कार्य्यसम्बन्धाश्रयणे गौरवाच्च तस्या युक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यण्त्वाभावान्न तौ ग्राहकाविति भावः॥ भाष्ये

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति। (भा)

---

१ आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारण-सामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुतानां न स्यात्। यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैव दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यत इति। तथा च अनण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्याताम्। अत्रैव कैयटे॥

गुणान्तरयुक्तसंग्रहायासन्देहाय चेत्यर्थः॥ कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति

[१]प्लुतो भावीति। (कै)

यद्यप्याश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिध्यति तथापि शास्त्रबाधापेक्षया लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः॥

प्रकृत इति। (कै)

प्लुतशब्देन बोधित इत्यर्थः॥

[२]बुद्ध्येति। (कै)

शास्त्रीये कार्य्येऽसिद्धत्वं नचायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्य्यमिति भावः॥

कार्य्यकालपक्षमाश्रित्येति। (कै)

अयं भावः। तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग्बोधकत्वम्।

[३]पूर्वत्रासिद्धमिति (भा)

चातिदेशः कार्य्यार्थः। कार्य्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य। किं च।

---

१ "प्लुतभावीति" भाष्यप्रतीकमुपादाय "प्लुतो भावी यस्य स प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः। तस्यैव प्रकृति भावः" इत्युक्तम्॥

२ ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात् स्थान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं लभते। नैष दोषः। प्लुतोऽस्य भावीति। बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत्॥

३ अ ८। पा २। सू १॥

[1]पूर्वत्रासिद्धम् (पा)

इत्यस्याधिकारत्वेन पूर्व्वत्रेदमसिद्धमिति तदर्थः। तत्र कार्य्यकालपक्षे तत्तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनम्। एवं च प्लुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वेन प्लुतशास्त्रेऽनुवृत्त"पूर्व्वत्रासिद्धमिति" अत्र पूर्व्वग्रहणेन "ईदूदेद्"

अदसो मात् (पा)

इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति। यथोद्देशे तु स्वातन्त्र्येण संज्ञादीनां कार्य्यबोधकत्वात् तत्प्रतिप्लुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव। एतेन कार्य्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्व्वत्वाक्षतिरित्यपास्तम्॥ भाष्ये

यत्सिद्धे प्रगृह्येति। (भा)

प्लुते सिद्धकाण्डस्थे यत्प्रगृह्यकार्य्यमित्यर्थः। यत्प्रगृह्यकार्य्यदृष्ट्या प्लुतः सिद्धस्तदिति यावत्॥

---

१ पूर्वत्रासिद्धमधिकारः। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः। किं प्रयोजनम्। परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनार्थम्। परः परो योगः पूर्वं पूर्वं योगं प्रति असिद्धो यथा स्यात्। अनधिकारे हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वविज्ञानम्। अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदाये असिद्धत्वं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। तत्रायथेष्टप्रसङ्गः। तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। गोधुङ्मान्। गुड़लिण्मान् इति। घत्वढत्वयोः कृतयोः "झयः" इति वत्वं प्रसज्येत। तस्मादधिकारः। तस्मादधिकारोऽयं द्रष्टव्यः। भा ८। २। १॥

यथोद्देशेति । (कै)

नन्वत्र पक्षेऽग्नी इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताभावपक्षेऽनुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः प्लुते तं द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावाद् अत्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः कार्य्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्य्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात् । एतदेव ध्वनयता प्लुतस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्तीत्येवकारः प्रयुक्तः । प्लुतात् प्राक् संज्ञायां च यत्काला एवेति तदर्थ इत्यलम् ॥

प्रणीयते । (कै)

बोध्यते ॥

ईदादय इति । (भा)

प्राथम्याद्

[1]अदसो माद् (पा)

इत्यनेनैकरूप्याच्चेति भावः ॥

तद्देति । (कै)

अन्तशब्दोऽवयववचनस्तदन्तस्येति बहुव्रीहिश्चेत्यर्थः ॥

अथेति । (कै)

संज्ञाया आनन्तर्य्येण विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेति भावः ॥ भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ । सू १२ ॥

[१]अन्त्यस्येति। (भा)

द्विवचनान्तस्य वर्णस्येत्यर्थः॥

१ अत्राह भगवान् महाभाष्यकारः। कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्द्विवचनमिति। आहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। कश्चात्र विशेषः। ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः। *। ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया। पचेते इति पचेथे इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। खट्वे इति। माले इति। अस्तु तर्ह्यीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। *ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः। *। ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया। खट्वे इति। माले इति। नवाऽऽद्यन्तवत्त्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। आद्यन्तवत्त्वात्। आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्य्यं† भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति। अथवा एवं वक्ष्यामि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति। ईदाद्यन्तं‡ यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः। *। ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुमार्य्योरगारं कुमार्य्यगारम्। वध्वोरगारम्। वध्वगारम्। एतद्धीदाद्यन्तं§ श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य। *। यदयमी दूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति। तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः। ईदादिवि-

* ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधिः। ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया। किल्हरणमुद्रापित भाष्य पुस्तके एवंविधपाठोऽस्ति॥

† भवतीत्येकस्यापि भविष्यति। इति पाठोऽपि तत्रैवास्ति॥

‡ ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तं —। इति तत्रैवास्ति॥

§ एतद्धीदाद्यन्तं च किल्हरण-मु-पुस्तके॥

गौणस्येति । (कै)

जघन्यत्वसामान्यात् लाक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यते इति भावः॥ प्रथमोपस्थितेदूत्परित्यागेन एकारान्तोदाहरणदाने बीजमाह

ईदूतोरिति ॥ (कै)

नाश्रितमिति । (कै)

वार्त्तिककृतेति शेषः ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः ॥

शिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येताम् । शुक्लगास्तां वस्त्रे* । अत्र प्राप्नोति। अत्र ह्यीदादि† च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक् क्रियतां शीभाव इति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाच्छीभावः। नित्यो लुक् । कृते‡ शीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्यो लुक् । अन्यस्य कृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। शीभावोऽप्यनित्यः । न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः। शीभावे कृते लुक् । अथापि कथंचिन्नित्यो लुक् स्यात् । एवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत् पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः। अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः॥

---

* इत्यत्र – । किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

† "च" नास्ति । किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

‡ कृतेऽपि शीभावे –। किल्हरण-मु-पुस्तके ॥

इत्ययं तृतीयः पक्ष इति । (कै)

व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् ॥

तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति । (कै)

ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येतत्पक्षासम्भवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् ॥

आदेशेनेति । (कै)

एकार्थयुष्मदादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः ॥

प्रकृतिभावेनेति । (कै)

अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः ॥ एवं हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगे च भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिरतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसम्मतम् । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमेप्यनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभाव इति बोध्यम् ॥

सुतरामिति । (कै)

अकरणात् करणं गुरु तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः ॥

ईदादिभिरिति (भा)

भाष्ये । श्रुतस्य श्रुतेन सम्बन्धो न्याय्य इति भावः ॥

साक्षात् । (कै)

द्विवचनमनपेक्ष्य ॥

समुदायस्य । (कै)

प्रत्ययान्तस्य ॥ नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादिविशेष्यत इति कथमीदादि च द्विवचनमितीत्यत आह

ईदादीति। (कै)

तदन्तत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥

श्रूयते सूत्र इति। (कै)

यत् श्रूयते सूत्रे द्विवचनं तदीदाद्यन्तमिति भाष्ये योजनेत्याशयः। अनित्यत्वेऽपि लुकः शीभावो नित्यश्चेद् अतुल्यबलत्वात् परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये

शीभावोऽप्यनित्यः (भा)

इत्युक्तम्। "कृते लुकि" तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थस्याभावादिति भावः ॥

[1]अमी इतीति। (कै)

"खट्वे" इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

द्वितीय इति। (कै)

प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥

एतदिति। (कै)

वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥

---

१ अमी इत्यत्र ईकार एव द्विवचनं नत्वीकारान्तम् ॥

अदसो मात्। १। १। १२॥

[१]अस्मिन्निति। (कै)

मात्पदघटिते इत्यर्थः। यदि तु "अदसो दाद्" इत्युच्यते दात् परस्य पूर्वोक्तरसाहचर्य्यादवर्णभिन्नोऽच् औकारैकाररूप एव तदा न स्याद् दोष इति भावः॥ इदमेव ध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नोक्तम्॥ नन्वौत्त्वोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि

अदसो माद् (पा)

इत्यत्रेदूदिति निवर्त्त्य मात्परौकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नायादिप्रसङ्गोऽत आह

[२]च शब्दान्मत्वस्येति। (कै)

एवं चैदौतोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः॥ नन्वौत्त्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्त्तितौकाराद्यभावेन कथमयादिप्राप्तिः किंचायादीन् प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात् सिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह

---

१ मात्प्रगृह्येति भाष्यप्रतीकमुपादाय "अस्मिन् सूत्रन्यास इत्यर्थः" इत्युक्तम्॥
२ "उत्त्वस्य च" इति भाष्यप्रतीकमुपादाय च शब्दान्मत्वस्यापि इत्युक्तम्॥

[1]शास्त्रेति ॥ (कै)

नादेशलक्षणमिति । (कै)

प्रकृतिभाव इत्यर्थः । प्रगृह्यत्वं तु अनुनासिकपर्य्युदासेन चरितार्थमिति भावः ॥

एकादेशः । (कै)

[2]एङः पदान्तादतीति ॥ (भा)

[3]नाजानन्तर्ये इति । (कै)

उत्तरकालप्रवृत्तिके[4] अयादावजानन्तर्य्यादिति भावः । चैपादिकेऽन्तरङ्गे[5] बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते[6] "विसर्जनीय" सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति परे ॥

[7]यथोद्देशेति । (कै)

नन्वाश्रयात् सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि सुत्वादेरसिद्धत्वादयादिकं स्यादेवेति चेन्न । एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादत्याश्रयणेनायादिकं प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयात् ॥ भाष्ये

---

१ शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्य्यं प्राप्नोति नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः । कै ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १०९ ॥

३ नाजानन्तर्य्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिः । परिभाषेन्दुशे – ५२ ॥

४ "उत्तरकालप्रवृत्तिके" इति नास्ति ख पुस्तके ॥

५ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुशे – ५१ ॥

६ अ ८ । पा ३ । सू ३४ ॥

७ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । परिभाषेन्दुशे – २ ॥

[१]यत् सिद्धे इति। (भा)

न च तत्र पूर्व्वसूत्रेणैव सिद्धिः। अद्विवचने तदप्रवृत्तेः। पूर्व्व-सूत्रविषये यथोद्देशस्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च॥ नन्वौदाद्युपजीव-नायात्र कारणमित्यत आह

न चेति। (कै)

"हे अमुक अमुका" इत्यादौ तु अदस इत्यावर्त्त्य न विद्यते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिकः स्वमतेऽपि भवत्येवेति भाष्याशयमाहुः। तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये॥

प्रकरणोत्कर्षेणेति। (कै)

संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः॥

सर्वेति। (कै)

प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः॥ भाष्ये

[२]विप्रतिषेधाद्वेति। (भा)

---

१ यत्सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्य्यं तदर्थमेतत् स्यात्॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानु-नासिक इति। नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति। यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं ब्रूयात्। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसोनेति॥

२ विप्रतिषेधाद्वा। अथवा प्रगृह्यसंज्ञाक्रियताम् अयादयो वेति प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्र-तिषेधे परमित्युच्यते। पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परेऽयादयः। परा प्रगृह्य-संज्ञा करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि परैव प्रगृ-ह्यसंज्ञा। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्॥

अन्तरङ्गत्वान्मूत्वादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारे अयादिभ्यः परत्वात् संज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूत्वादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि नासिद्धमाश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ॥

ननु[1] "प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिवर्त्तमाने"त्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण घटत एव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह

इष्टेति ॥ (कै)

भाष्ये

परैवेति। (भा)

पूर्व्वं पाठेऽपि तत्र वाक्यार्थबोधाभावेनेति भावः ॥

कथमिति। (भा)

पाठकृतं स्वगतं पूर्व्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः। उत्तरयति

कार्य्यकालमिति। (भा)

तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशप्रदेश एवार्थबोधस्तदुत्तरं च विरोधोपस्थितिस्तत्कार्य्यज्ञानं चेति तत्रत्य परत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भावः॥ परैवेत्येवकारेण पाठकृतं पूर्व्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितम्। परिभाषाणां तु तत्पक्षेऽपि तद्देशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेध सूत्र प्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्य्यम्। आकड़ारस्थभ-

---

१ प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिवर्त्तमानाऽयादीन् बाधते। अयादयोऽभिनिवर्त्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नन्ति ॥

पदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र परया पूर्व्वबाधसिद्धिः ।

[1]ष्यङः सम्प्रसारणम् (पा)

इति सूत्रस्थं[2] भसंज्ञायाः कार्य्यकालत्वपरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥ परेतु

परैव (भा)

इत्यस्य संज्ञापदेन तत्कार्य्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः ॥ आशयानभिज्ञस्य प्रश्नः ।

कथमिति । (भा)

एकदेशिन उत्तरं

कार्य्यकालम् (भा)

इत्यादीत्याहुः ॥ एतेन कार्य्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपरत्वमयादीनामेव । अन्यथा

[3]ङमो ह्रस्वादचि (पा)

इत्यादौ त्रिपादीस्थे कार्य्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात् तत्र

---

१ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

२ अत्र भाष्यम् । अनुकारेणाङ्ग विशेषयिष्यामः । अनाकारम् । अनकारान्तस्यानो योऽकार इति । एवमप्यनस्तक्ष्णा अनस्तक्ष्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि कार्य्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्य्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यचि भमिति ॥

३ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

[1]तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्येवेति सिद्धान्तासङ्गतिरुभयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादित्यपास्तम् ॥

[2]द्वाभ्यामिति। (कै)

"योग" इति कर्मणि घञ्। "द्विकार्य्य" शब्दस्य "[3]पात्राद्यन्तत्वाद्" अस्त्रीलिङ्गस्य योगशब्देन

[4]कर्तृकरणे कृतेति (पा)

समासः। ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञेत्यस्य तत्कार्य्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

कदाचिदिति। (कै)

एवं च प्रकृते केवलासम्भवरूपः स इत्यर्थः ॥ केवल द्विकार्य्ययोगो न सर्व्वथा विप्रतिषेध इत्याह

तथाहीति ॥ (कै)

ईत्त्वमूत्त्वं चेति। (कै)

---

१ अ १। पा १। सू ६७ ॥

२ "द्विकार्य्ययोगो हि विप्रतिषेधः" इति महाभाष्यप्रतीकमादाय "द्वाभ्यां कार्य्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः" इत्युक्तम् ॥

३ पात्राद्यन्तस्य न (वा)। वार्त्तिकपाठे तु "पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य" इति पाठोऽस्ति। अपथं नपुंसकम्। २। ४। ३०। एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

४ कर्तृकरणे कृता बहुलम्। अ २। पा १। सू ३२ ॥

तद्विघातेन संज्ञाभावे तत्कार्य्यप्रकृतिभावविघातः स्पष्ट एवेति भावः। केचित्तु संज्ञाकार्य्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्तः। वाक्यसंस्कारपक्षे मुत्वादितः पूर्व्वमेवायादिप्राप्त्या मुत्वाद्युत्तरं[1] च संज्ञायां तत्प्राप्त्या [2]युगपत् प्राप्त्यभावात्। तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जनकमुत्वादिकं लक्षयित्वा तस्यायादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थस्तमपि दूषयति भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

कार्यित्वेनाश्रयणादिति। (कै)

तत्सामर्थ्यादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः। यथोद्देशे इदम् ॥

[3]**कथं कार्य्यकालम्** (भा)

इति तु प्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु स नेति स्पष्टमेव ॥

असिद्धत्वाभावादिति। (कै)

ईत्त्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः। सामान्यत एवासिद्धत्वाभावबोधनमित्यर्थः ॥

तेषाम्। (कै)

ईत्त्वादीनाम् ॥

---

१ 'च' इति नास्ति 'ङ' पुस्तके ॥

२ "युगपत्प्राप्ति" इति "ख" पुस्तके नास्ति ॥

३ "कथम्। कार्य्यकालं संज्ञापरिभाषम्" इत्युक्तं भाष्ये ॥

परत्वादिति। (कै)

ईत्त्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावादयादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः॥

व्याख्यानान्तरमिति। (कै)

प्रगृह्यत्वकार्य्यप्रकृतिभावेनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम्॥

[1]**सतोः** (भा)

इत्यस्य युगपत्प्राप्तयोरित्यर्थः॥ वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्त्वादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः कृते त्वीत्त्वादावस्येति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावस्तदाह

[2]**नचात्रेत्यादि॥** (भ)

[3]**अत्र।** (भा)

[4]अयादिप्राप्तिकाले॥ असत्त्वे हेतुः।

[5]**उभयमप्यसिद्धमिति।** (भा)

"पूर्वत्रासिद्धत्वे"ति शेषः॥ परिहरति।

---

१ "सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति" इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये॥
२ "नचात्रेत्त्वोत्त्वे स्तः" अत्रैवोक्तम्॥
३ "अत्र" इति पूर्वोक्तभाष्यस्य 'अत्र' शब्दो बोद्धव्यम्॥
४ आयादिप्राप्तिकाले। ख। इ॥
५ "उभयमप्यसिद्धम्" अत्रैवोक्तं भाष्ये॥

[1]आश्रयादिति । (भा)

पदसंस्कारपक्ष एवात्राश्रीयत इति भावः । एवं चोभयोर्युगपत् प्राप्तिः । प्रागृह्यसंज्ञायां तत्कार्य्ये च तयोः सिद्धत्वादयादीन् प्रति चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्व्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः ॥ परे त्वनुक्तेदादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तम् । पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

[2]रोः सुपीत्यस्यानन्तरमिति । (कै)

न चैवं

[3]हशि च (पा)

इत्यस्यैतदुत्तरत्वाद्

[4]रोरीति (पा)

इत्याऽसिद्धत्वाऽऽपत्तौ मनोरथासिद्धिः ॥

[5]ढो ढे लोपः (पा)

[6]रो रि (पा)

इत्यनयोः

१ "आश्रयात् सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । तद्यथा । रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धोभवति । किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धो भवति । इत्याद्यत्रैवोक्तम् भाष्ये ॥

२ रोः सुपि । अ ८ । पा ३ । सू १६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ११४ ॥ ४ ६ अ ८ । पा ३ । सू १४ ॥

५ अ ८ । पा ३ । सू १३ ॥

[1]यरोऽनुनासिक (पा)

इत्यतः पूर्व्वं पाठः कार्य्य इत्याशयात् ॥ अनुनासिकपर्य्युदासेन चारितार्थ्यमाशङ्क्याह

यथोद्देशेति ॥ (कै)

एतद् । (कै)

[2]"वचनसामर्थ्याद्वा" इति वार्त्तिकं तद्व्याख्यानभाष्यं चेत्यर्थः ॥ पूर्वभाष्यस्य व्याख्यान्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह

अथवेति । (भा)

वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूप-वचनसामर्थ्याद्यादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इति कार्य्यकालेऽपि न दोषः । किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तद्दृष्ट्या [3]मोत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञाया अनुनासिकप्रतिबन्धेन चारितार्थ्य-मस्त्येव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपप्लवसामर्थ्याश्रयणे तु किं विभिष्य यथोद्देशाश्रयणेन । एवमुपक्रमस्थभाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः ॥ भाष्ये [4]"योगविभागाद्वा" इति वार्त्तिकं व्याचष्टे

अथवेति ॥ (भा)

---

१ अ ८ । पा ४ । सू ४५ ॥

२ "अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति" इत्यत्रैव भाष्ये ॥

३ ईत्वस्य । ख ॥

४ "अथवा योगविभागः करिष्यते" इत्यत्रैवोक्तम् ॥

[1]"अदस" इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र [2]"मात्" इत्यस्य विशेषणानापत्तिरत आह

सम्बन्धेति ॥ (कै)

[3]यत् तत्सिद्ध इति । (भा)

मूले इति शेषः। यत्र कार्यं मूलं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः ॥

अपरो यदसिद्ध इति (भा)

यत्र मूलमसिद्धं तदित्यर्थः ॥ ननु समस्तत्वात् समुदायानुवृत्तिः स्यात् तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह

ईदूतोरेवेति ॥ (कै)

नान्यथेति । (कै)

सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माद्ग्रहणमिति भावः ॥ भाष्ये [4]"मार्थादीदाद्यर्थानां वा" इति वार्त्तिकं व्याचष्टे

अथवाहेति ॥ (भा)

नन्वेवं सति "अदे" "अदौ" इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि मीत्वमूत्वयोः कृतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यम् अत्विधि-

---

१ "अदसो मात्" इत्यत्र ॥

२ "ततो मात् । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञाभवन्तीति" इत्युक्तम् भाष्ये ॥

३ एको यत् तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

४ "अथवाहायमदसो मादिति न च ईत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । तत एव विज्ञास्यामः । मार्थादीदाद्यर्थानामिति" इत्यत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

त्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न। प्रदेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषात्॥

द्वितीयेति। (कै)

द्वितीयपदस्थेऽचि यत्किञ्चित्कार्य्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थः। अन्ये तु [१]"अथवा वचनसामर्थ्यादि"त्यादिभाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरत एव साम्प्रतपुस्तकेषु वार्त्तिकापाठ इत्याहुः॥ अन्ये तु अन्ये

[२]उक्तं वा (भा)

इत्यस्य वार्त्तिकत्वं मत्वा कोशे वार्त्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहुः॥

सिद्धे इति। (भा)

प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना स प्रयोजनं नेति सामर्थ्यात् तान् प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः॥ विशेष्याऽसन्निधाने कथं तदन्तविधिरत आह

१ अत्रैवोक्तं भाष्ये॥

२ उक्तं वा। किमुक्तम्। अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे* सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्यसंज्ञायां चेति। अत्रैव भाष्ये॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ (८।२।६) इति सूत्रव्याख्यानावसरे भगवता एतद् वार्त्तिकद्वयमुक्तम्। तथा च वार्त्तिकम्। अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे। भा–वा। अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमी आसते। अमू अत्र। प्रगृह्यसंज्ञायां च। भा–वा। प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमी आसते। अमू अत्र॥

* "अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये इति" इति पाठः किल्हरणमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति॥

पूर्वसूत्र इति। (कै)

अर्थाधिकारादिति भावः॥

शब्दमात्रमिति। (कै)

एवं च विशेष्याभावान्न तदन्तविधिरिति भावः॥

शे।१।१।१३॥

प्रत्यक्षमेवेति। (कै)

एवं च"इहेति" भाष्यस्य इहैवेत्यर्थः॥

युष्मे इति। (कै)

[१]सुपां सुलुग् (पा)

इति विभक्त्यादेशः शेशब्द इत्यर्थः। शेश्चासावर्थवांश्च तस्य ग्रहणादित्यर्थः। शक्तिग्रहनिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनान्तरङ्गत्वम्॥ अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेयत्वम्॥ शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वम्॥ अप्रादुर्भावोऽप्रतीतिः॥ [२]मत्वर्थीयो लोमादिशः॥

आनर्थक्यमिति। (कै)

प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया रूपग्रहणानुगतार्थवत्परिभाषाप्रबलेति भावः॥

---

१ सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः। ७।१।३९॥

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१००॥

निपात एकाजनाङ्। १। १। १४॥

आनर्थक्यादिति। (कै)

अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः॥ तत्र हेतुः।

कल्पितरूपत्वादिति॥ (कै)

ततः किं तत्राह

कल्पनाया इति। (कै)

अत एव केचिच्छतिपमन्ये शप्तिपौ वदन्ति तत्रैयतोऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः॥ ननु निपातग्रहणाभावे "एकाजि"ति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाभाव इति चेन्न। बहुव्रीहिरित्याशयात्। [1]गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः। पर्युदासेनैवाजूपत्वे लब्धे एकाज्ग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात्। न्यायानित्यत्वाच्च। एतेन सत्यभिधाने "अनिरिरभवद् ईअभवद्" इत्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्याद् गौणमुख्यन्यायादितिपरास्तम्। अत एव

[2]ओद् (पा)

इत्यत्रैव च्व्यन्तप्रतिषेध आरब्धः॥

[3]अन्वयेति। (कै)

---

१ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसंप्रत्ययः। परिभाषेन्दुशे–१६॥

२ अ ७। पा ३। सू ११८॥

३ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः॥

व्याकरणानुसन्धानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः। तस्यैव चास्मच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति भावः। वस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽप्यस्य प्रवृत्तेः [१]"ओत्" सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादर्थवत एव ग्रहणमिति न नियमः। प्रश्नाशयस्तु "अनाङ्" इति पर्युदासाद् अप्रत्ययस्य ग्रहणमिति॥ उत्तराशयस्तु पर्य्युदासेन तथाश्रयणे न मानम्। निपातग्रहणादेव तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति॥ [२]"अ आगच्छ" इत्यत्रापि [३]प्लुते प्रकृतिभावो दुर्वार इति प्लुताभावे कथञ्चिदुदाहरणत्वं यदि सवर्णदीर्घे तथा बोधः॥

[४]एकग्रहणेति। (कै)

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारयार्थलाभादिति भावः॥ अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह

वर्त्तीति॥ (कै)

भाष्ये

इह कस्मादिति। (भा)

अजन्तो निपात इत्यर्थ इति प्रश्नः॥

---

१ अ १। पा १। सू १५॥ २ अततेर्डः। अ + आगच्छ। आगच्छ॥

३ "न प्लुते" इत्यस्ति "इ" पुस्तके॥

४ अत्राह भगवान् भाष्यकारः। एकाजिति किमर्थम्। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्। एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति। एषोऽपि ह्येकाच्। एकाजिति नायं बहुव्रीहिः। एकोऽज यस्मिन् सोऽयमेकाच् एकाजिति। किं तर्हि। तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः। एकः। अच्। एकाच् एकाजिति॥

अजेव य इति। (भा)

निपातेनाज्विशेषणादित्यर्थः॥

किं वक्तव्यमिति। (भा)

[1]निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावायेत्यर्थः॥

यदि हीति। (भा)

अजन्तग्रहणेऽज्ग्रहणवैफल्यमिति भावः॥

प्रगृह्यसंज्ञायामिति। (कै)

ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे [2]"एकदेशविकृत" न्यायेन रान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न। प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात्॥ अथ निपातस्य विशेष्यतयाऽजन्त इति व्याख्यानेऽप्यज्ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजन्तपरिग्रहेण केवलाजूपव्यावृत्तिरज्ग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति

[3]एवमपीति (भा)

भाष्ये॥

अन्यतरनिवृत्त्येति। (कै)

निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तिरेवनिवृत्तिः। विशेष्यत्वे त्वजितिविशेषणसामर्थ्यात् तदन्तस्यैव ग्रहणे मुख्याजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः॥

---

१ निपातेनाविशेषणात्। इ। निपाते वाज्विशेषणात्। ख॥

२ एकदेशविकृतमनन्यवत्। परिभाषेन्दुशे – ३८॥

३ अन्यतरनिवृत्त्याऽज्ग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः॥

विपर्ययः। (कै)

निपातस्य विशेष्यत्वेनाजन्तपरिग्रहः केवलाचो निवृत्तिरिति ॥

इति विशेषाभावादिति। (कै)

अत्र कारणाभावादित्यर्थः ॥ [1]"संज्ञा" [2]"येन विधिः" इति ॥ "अतिदेशः" [3]"आद्यन्तवदिति" ॥

लाव्यमिति। (कै)

"उङ् शब्दे" इत्यत [4]आवश्यके ण्यदनभिधानान्नेति भावः ॥

यदि तर्हीति। (कै)

एवं च "इयमिह भवती"ति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः ॥ ननु पूर्वं प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु एकग्रहणाभावेऽच्समुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं तत्राह

संज्ञाया इति ॥ (कै)

गुणत्वादिति। (कै)

संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः। पशोरपि यागोपकारकत्वाद् गुणत्वम्।

---

१ भाष्ये द्वयोः परिभाषयोरिति। पारार्थ्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ ॥ २ येन विधिस्तदन्तस्य। १। १। ७२ ॥

३ आद्यन्तवदेकस्मिन्। १। १। २१ ॥

४ ओरावश्यके। ३। १। १२५ ॥

नहि यागः पश्वर्थोऽपि तु यागार्थः पशुः। "ग्रहं सं मार्ष्टी"त्यादौ तु ग्रहार्थत्वात् संमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्गतसंख्या विवक्षितेति भावः॥ परे तु संज्ञा स्वकार्य्यद्वारा संज्ञ्युपकारिका न तु संज्ञी संज्ञोपकारकः। अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्यादिति विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमिति मीमांसकमर्य्यादैव ज्यायसी भाष्यसंमता च इतीदं चिन्त्यम्। तस्मात् स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्याशय इत्याहुः॥

जातिग्रहणम् (भा)

इत्यस्य तज्जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः। अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यतयाऽसंगतिरेव प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्व्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च॥

इहेत्यादि। (कै)

अत्रेदं चिन्त्यम्। समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहान्नात्र द्विर्वचनन्यायः। नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेव एकैकत्र सूत्रचारितार्थ्यादिति। तस्मात् तितउशब्दैकदेशे अउशब्दानुकरणे उक्तसमदायानुकरणे वाऽनितिपरे निपातसंज्ञके ऽउ अकरोदित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात्। तद्वारणायैकग्रहणमिति तत्त्वम्॥ भाष्ये

दम्भेरिति। (भा)

"दम्भः" सनि

[1]दम्भ इच्च (पा)

इतीत्त्वे

[2]सनीवन्त- (पा)

इतीडभावपक्षे इक् समीपो नकारो न ततो झलादिः सन्परः यतश्च भात्परः सन् न स इक् समीप इति

[3]हलन्ताच्च (पा)

इति कित्त्वाऽभावे

[4]अनिदिताम् (पा)

इति नलोपो न स्यादिति चोद्ये जात्याश्रयानेकस्येक्समीपत्वं सनश्च तस्मात् परत्वमिति कित्त्वे धिप्सतीतिसिद्धिरित्यर्थः। अनेन सामीप्यमव्यवहिते एवेति सूचितम् ॥

[5]प्रदर्शनाय। (कै)

---

१ अ ७। पा ४। सू ५६ ॥ २ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्। ७। २। ४९ ॥ ३ हलन्ताच्च। १। २। १० ॥

४ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। ६। ४। २४ ॥

५ ङित्ङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय महाभाष्यकारः पृच्छति "अनाङ् इति किमर्थम्। आ उदकान्तात्। ओदकान्तात्। इह कस्मान्न भवति। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तदिति। सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणमननुबन्धकस्याचाकारः। क्व पुनरयं सानुबन्धकः। क्व निरनुबन्धकः।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं* विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्" ॥ (भा)

---

* "एतमातं ङितं विद्यात्" इत्यत्र "विन्द्याद्" इति पाठोऽपि कश्चिद् भाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित्। तन्न। अन्वादेशस्य कथितानुकथनमात्रं नत्विदमेव कथितस्येदमनुकथनमिति भाष्य कृता वक्ष्यमाणत्वात्। तस्माद् यत्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेण यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः। इह तु ईषदर्थादौ यो वर्त्तत इति वृत्तिर्नविधेया। किं तु परिचायकतामात्रेणोपात्ता। अतो न एनादेशः॥ एतेन "नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय" इत्यपि व्याख्यातम्॥ भीरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात्। सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति दिक्॥ ईषदर्थे। आ उष्णम्। ओष्णम्॥ आङ् ईषदर्थे इति कुगतीति सूत्रे वार्त्तिककृता ङिद्यवहृतः (तत्रोक्तम्। "आङ् ईषदर्थे। आङ् ईषदर्थे इति वक्तव्यम्। आ कड़ारः। आ पिङ्गलः।" [कुगतिप्रादयः। २। २। १८।])। क्रियायोगे। आ इतः। एतः। प्रादिषु ङित्पठितः॥ मर्य्यादाभिविधौ चेति समाहारद्वन्द्वे आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। मर्य्यादया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपो वा समासः॥ मर्य्यादायाम्। आ उदकान्तात्। ओदकान्तात्॥ अभिविधौ। आ अहिच्छत्रात्। आहिच्छत्रात्॥

"विना तेनेतिमर्य्यादा सह तेनेत्यभिविधिः"

आङ् मर्यादाभिविध्योरिति च ङिन्निर्दिष्टः॥ पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते। आ एवं नु मन्यसे। नैवं पूर्वममंस्थाः॥ सम्प्रत्येवं मन्यस इत्यर्थः। वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे। तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते। ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते। आ एवं किल तत् इति। अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्य्यम्। अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्र ईषदर्थाद्यभावेऽपि ङित्वं बोध्यम्। तेन "आ मे न्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणान" इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वेन "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (६। १। १२६।) इति प्रवर्त्तते इति षष्ठे हरदत्तादयः॥

प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः। किञ्चिद्विधानायोपात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः प्रकृते च विधानद्वयाभावाद् "एतम्" इत्येनादेशो न कृत इत्याहुः ॥

विना तेनेत्यादि। (कै)

यथा [1]"आ काशीं वृष्टो देव" इत्यादौ काशीमभिव्याप्य काशीं वर्जयित्वेति वार्थः ॥

ओत्। १। १। १५॥

दर्शनादिति। (कै)

वेदे चादीनां पादपूरणार्थानां च लोकेऽपीत्यादिः ॥

अर्थभेदाभावेऽपि। (कै)

तन्नानात्वाभावेऽपि। अवयवा अनर्थका निपातसमुदाय एवार्थवान् इति भावः। "उ" शब्दोऽत्र निरनुबन्धकः। तेन

[2]उञ (पा)

इत्यनेन सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् ॥

पर्य्युदासे त्विति। (कै)

वस्तुतः पर्य्युदासेऽपि दोषः। आङ्भिन्नस्याशास्त्रीयत्वात्। न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम्। आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्य्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात्।

---

१ "आकाशि–" इति पाठोऽप्यस्ति ॥ २ अ १। पा १। सू १७ ॥

न चान्तवत्त्वमेव दुर्लभं शास्त्रीयकार्य्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्य्यविषयत्वेन प्रगृह्यत्वाभावस्य शास्त्रीयतयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

तस्याश्चेति । (कै)

प्रगृह्येषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनियमादपि फले विशेषो बोध्यः॥

भाष्ये

[१]ओतश्च्वीति । (भा)

पूर्वसूत्रवदत्राप्यधिकाराद्गौणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः ॥

प्रतिषिद्धार्थत्वादिति । (कै)

प्रतिषिद्धसंज्ञाकं पदं प्रतिषिद्धपदेनोच्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

"निषेधाश्च बलीयांस" इत्यस्य तु नायं विषयः । तस्य पूर्वेण सह पाठात् तन्निषेधकत्वादिति भावः ॥

प्रतिपदोक्तस्येति । (कै)

न च [२]"प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ" इति पूर्वभाष्यासंगत्याऽत्रैतत् परि-

---

१ ओतश्च्विप्रतिषेधः । ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः । अदः । अभवत् । अदोऽभवत् । तिरोऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेवं न भविष्यति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ अथवा* प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओ षु यातं मरुतः । ओ षु यातं† बृहती शक्वरी च । ओ चित्सखायं सख्या‡ ववृत्याम् । अत्रैवोक्तं भाष्ये ॥

---

* प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । इति पाठोऽप्यस्ति ।

† बृहती च शक्वरी च । इति पाठोऽप्यस्ति । बृहती च शक्वरी । ख ॥

‡ ववृत्त्या । सम् ॥

भाषाया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुचितेति वाच्यम्। अस्यैकदेशयुक्तित्वात्। तद्ध्वनयन् भाष्ये आह

एवमपीति ॥ (भा)

ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह

यस्य हीति ॥ (कै)

प्रधानत्वात्। (कै)

अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात्। तादृशार्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वं च बोध्यम्॥ गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितु माह

तत्र स्वं रूपमिति ॥ (कै)

प्राथम्यमेवोपपादयति

[1]गौणे हीति। (कै)

आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकीति भावः॥

मुख्यार्थारोपेणेति। (कै)

आरोपितसिंहत्ववान् मानवकादिसमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति भावः॥ मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तर माह

अनियतश्चेति। (कै)

सिंहशब्दस्य माणवकबलीवर्द्दादिषु प्रयोगादिति भावः॥ एतेन वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरोकारस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम्। अनयैव तस्यापि वारणात्।

---

१ गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्त्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्त्तते। अनियतश्च गौणोऽर्थः॥

[1]ह्वावामश्च (पा)

इत्यादेस्तज्ज्ञापकस्य [2]लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च॥ नचेयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात् तद्वदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णग्रहणे प्रवर्त्ततां तत्रैवार्थोपस्थितेः सत्वादिति वाच्यम्। निपात इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात्। निपातसंज्ञा हि चादिपदोपस्थितचादीनां सति सम्भवेऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातपदेनापि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन मुख्यार्थकनिपातानामेव ग्रहणं न तु गौणार्थकानामिति भावः। एवं च कार्य्यकालपक्षेऽपि च्व्यन्ता निपाता इत्यस्याचानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात्। विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते॥ प्रकृते गौणत्वमुपपादयति

जाड्यादिनेति॥ (कै)

आरोपे बीजमाह

प्रकृतेः कर्तृत्वमिति। (कै)

एवं च गोऽभवदित्यस्य गोभिन्नकर्त्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः। यत्र च योगीश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र च्विर्नेष्यते इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः॥ ननु "सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत" इति भाष्ये विकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनादुक्तम्।

---

१ अ ३। पा २। सू २॥

२ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्। परिभाषेन्दुशे – १४४॥

[1]वृत्ताविति। (कै)

एवं च च्व्यन्ते प्रकृतेरेव कर्त्तृत्वमिति भावः॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह

संघीभवन्तीति। (कै)

ननु

[2]शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्यार्थरहितवर्णमात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तः सर्वनामस्थानाम् शमाक्षिप्तप्रातिपदिकस्येत इत्यनेन विशेषणादनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत आह

स्वार्थ इति। (कै)

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्य्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपादनाय प्रयोगार्हस्य पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणार्थप्रतीतेरिति भावः। आक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च॥

गौणापेक्षयेति। (कै)

मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वाद् गौणाभावे गौणस्य बुद्ध्यसन्निधाने मुख्यव्यपदेशस्य मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः॥ एवं च

शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये

---

१ गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात्॥ २ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे। भा॥

इत्यर्थः। पदव्यपदेशरहितस्य कार्यित्वेनाऽऽश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्य्यम्॥ ननु द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां वाहीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धेन कर्मत्वेऽपि तदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात् प्रत्येकं प्रवर्त्तते ततश्च पूर्व्वमेव गौणत्वादात्वं न स्याद् अत आह

तत्रेति॥ (कै)

श्रौतः क्रियासम्बन्ध इति। (कै)

द्वितीयाश्रुत्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः। विभक्त्यन्तेन हि उपस्थितार्थस्य क्रियान्वयः इति ततः प्राग्गुणे साक्षात्परम्परासाधारण्येन द्रव्ये च साक्षात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः॥

वाक्यीयान्न्यायात्। (कै)

आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या॥

पश्चात्। (कै)

विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम्॥

एवमिति। (कै)

द्वितीयादेः सामान्यतः क्रियासम्बन्धज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलकद्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाहीकान्वयः पश्चादेव। एवं च कर्मणोरेव विशेष्यविशेषणभावो न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः। यत्तु "विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसम्बन्धरूपत्वेन तयोः सम्बन्धबोधः श्रुतिकृत" इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वयबोधः पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोध एवं गां वाहीकमानये-

त्यादावपीति कैयटार्थं व्याख्याय दूषयन्ति। गां वाहीकं पाठये-त्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासम्बन्ध एवासम्भवी तत्र पूर्व्वमेव गौणत्वावगतेरात्वाद्यनापत्तिरिति तदेतेन परास्तम्। विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्राति-पदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च। तादृशबोध-द्वयस्य कल्पने गौरवाच्च। अनुभवाभावाच्च। किं च अपदस्याप्रयो-गेण बोद्धृभिः सर्व्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहेण "अत्वं त्वं सम्पद्यते अमहान् महान् भूतः त्वद्भवति" इत्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेश-दीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्य्यमात्रविषयत्वमुपात्त-विशिष्टरूपविषयत्वं चेत्यपि बोध्यम्। अत एव

[1]अत इञ् (पा)

इत्यादेः श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः। किं च [2]"गामित्युक्ते

१ अ ४। पा १। सू ९५॥

२ पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः।*। पदार्थादन्यस्य अनुपलब्धिरिति चेदिदमुच्यते। पदार्थाभिसम्बन्धस्योप-लब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्त्ता निर्द्दिष्टः कर्म क्रिया-गुणौ चानिर्द्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्त्ताक्रियागुणौ चानि-र्द्दिष्टौ। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्द्दिष्टा कर्त्तृकर्मणी गुणश्चानिर्द्दिष्टः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्द्दिष्टः कर्त्तृकर्मणी क्रिया चानिर्द्दिष्टा। इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्द्दिष्टं भवति। देवदत्त एव कर्त्ता नान्यः। गौरेव कर्म नान्यत्। अभ्याजिरेव क्रिया नान्या। शुक्लामेव न कृष्णामिति। एतेषां पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः॥ भा – १ – २ – ४५॥

सर्वा क्रिया प्रसक्ते''त्याद्यर्थवत्सूत्रस्थभाष्यबलात् [1]''संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति'' इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनियामकत्वेन मदुक्तव्याख्यैव तस्योचिता। प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे मुख्ये गौणे वा [2]प्रयुयुचति न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति सुष्ठूच्यते

पदकार्य्येष्विति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यादितीदमुपलक्षणं पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ॥

उञ ऊँ। १। १। १७-१८॥

प्रश्न इति। (कै)

एवं चात्र [3]ऊँ आदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

संज्ञासिद्धिरिति। (कै)

[4]''निपात एकाज्' इत्यनेनेत्यर्थः। स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम्। एकादेशस्यान्यवृत्तिधर्मत्वात्। एकादेशस्यान्यत्माचवृत्तिधर्मस्तु ना-

---

१ संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति। तद्यथा। आहर पात्रम्। पात्रमाहरेति। भा-१-१-१ ॥

२ अत्र ग्रन्थकर्त्तुरेव प्रमादो यत् परस्मैपदम् ॥

३ आदेशस्यायमनुनासिक इति निर्देशादेवव्यक्तम्। तथा च वकृचप्रातिशाख्यम्। ''उकारश्चेति करणेन युक्तो रक्तो दृक्तो द्राघितः शाकलेन'' इति। रक्तसंज्ञोऽनुनासिकः ॥

४ अ १। पा १। सू १४ ॥

यम् । "उञ" इति समुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनान्तादिवद्भावेन ताद्रूप्यानतिदेशेऽपि न दोषः ॥ भाष्ये

यद्युञ इति । (भा)

सामान्येन ज्ञापकमिति भावः । वत्वाभावपक्षे ऊँ आदेशो न स्यादित्यपि दोषो बोध्यः ॥

नित्यैवेति । (कै)

आदेशाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

न तु वितीति । (कै)

न च उ इतीत्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् पक्षे "वितीति" भविष्यतीति वाच्यम् । मयः परत्वे "किम्वितो"त्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वाभावे मय इति वत्वस्यासिद्धत्वेन [1]"इको यणचि" इति वत्वेऽनुस्वारापत्तेः । "उ इति" इत्यतः सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन तदनापत्तेश्चेति भावः । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे "ऊँ इति विति" इति सिद्ध्यति न तु "उ इति"। अतो योगविभागः । नचापवादे विशिष्टे ऊँ आदेशे हि असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात् । अप्रवर्त्तमानापवादस्योत्सर्गबाधकत्वाभावात् । अत एव [2]"पारे मध्ये" इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः

१ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

२ पारे मध्ये षष्ठ्या वा । अ २ । पा १ । सू १८ ॥

षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश्य-सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् सह विधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च ऊँ इत्यस्य प्रगृह्यकार्य्यं बोध्यम् । एवं च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावेऽप्यस्य तात्पर्य्यान्नैतदभावे निपात इत्यस्य प्रवृत्तेरित्याहुः ॥

प्रगृह्यस्येति । (कै)

अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन सम्बन्ध उञ्मात्रस्य नित्यं प्रगृह्य-संज्ञकस्य ऊँ भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधा-नस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्त्तमानं प्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणमय्य-स्थानिना सम्बध्यत इति भावः ॥

द्वे एवेति । (कै)

न च "उ इती"ति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धम् । सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे "किम्विति" इत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु "उञ" इत्यस्यात्रानुवृत्तस्यार्थाधिकारादप्रगृह्यपरतैव । "प्रगृह्यम्" इतिचादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिति "ऊँ इति" "उ इति" च रूपे स्यातां न तु "वितीति" तदर्थं विकल्पानु-वृत्तिः । "ऊँ" इति दीर्घोच्चारणात् प्रगृह्यपदस्यात्र सम्बन्ध इति सर्वमवदातम् ॥

किमर्थो योगविभागः । (भा)

प्रगृह्यत्वादेशयोः शाकल्यमते एव प्राप्त्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्याद् एवं च "ऊँ इति" "वितीति" च रूपे ते चैकयोगेऽपि सिद्ध्यत

इति प्रश्नः । एवं चैकयोगे वितीति न सिद्ध्यतीति प्रागुक्तकैयट-श्चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

शाकल्येति । (कै)

एवं च योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च तन्न यथाश्रुतं किन्तु विकल्पमात्र तात्पर्य्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भावः । एवं च शाकल्यमत एव विकल्पः फलितस्तदाह भाष्ये

[1]शाकल्यस्य विभाषेति ॥ (भा)

शाकल्यमते ऊँ आदेशविकल्पे यत् फलति तद्दर्शयति

प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्चेति । (कै)

तन्मते पर्य्यायेणोभयं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ननु "प्रगृह्यम्" इत्यस्य प्रथमान्तस्य कथम् "उञ" इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनान्वयः इत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

फलरूपतयेति । (कै)

फलं संज्ञाया बोध्यतया संज्ञिनः । तेन च तद्बोधकं पदं लक्ष्यते । तद्रूपतया । तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः ॥ [2]"द्विवचनाद्यभिधेयः"

---

१ ऊँ वा शाकल्यस्य । शाकल्यस्याचार्य्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्येषामाचार्य्याणां मतेन विति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्द्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीहाञ इति षष्ठीनिर्द्देशात् स्वरूपपरार्थकः सम्पद्यते । अत्रैव कैयटे ॥

इति बहुव्रीहिः। प्रगृह्यशब्दवदभिन्नं द्विवचनादीति बोधः। प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् ॥

स्वरूपपदार्थक इति। (कै)

उक्तो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः। वस्तुतः पूर्वत्रापि शब्दपर एव शब्दार्थयोरभेदात् सामानाधिकरण्यं पटः शुक्ल इतिवत्। प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्यत्रोक्तरीत्या वैयधिकरण्येनान्वय इति न कश्चिद्दोषः। केचित्तु प्रदेशे वृद्धिपदाभिन्ना आदैच् इति उपस्थितिः। संज्ञावाक्ये तु तथा शाब्दबोधः। द्विवचनाद्यभिधेय इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः। षष्ठीसमभिव्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटं योजयन्ति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे।१।१।१९॥

ईकारोकारात्मकसप्तम्या असम्भवं मत्वाह

सप्तमीसहेत्यादि। (कै)

तात्पर्य्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः ॥

सप्तम्यां वेति। (कै)

"सप्तमीति" पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः। जघन्यवृत्तिकल्पनापेक्षयेदं न्याय्यमिति तात्पर्य्यम् ॥

लुप्तायामपीति । (कै)

न तु [१]"लुमतेति" निषेधस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्यां परत इत्यर्थेऽपीति भावः ॥ ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे [२]"प्रत्ययलक्षणेन" सिद्धं "सोमो गौरीति" तत्राह

संज्ञेति ॥ (कै)

सप्तम्या एवेति । (कै)

सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितलाक्षणिकत्वे च न मानमिति भावः । यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसम्भव एव तत्र मानं तथापि [३]"वचनाद्" इत्यादिना तदुच्यतीत्यत्र तात्पर्य्यम् ॥

असत्याश्च कार्य्याभावादिति । (कै)

प्रगृह्यसंज्ञाकार्य्यं हि सन्धिकार्य्याभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते षष्ठ्यर्थे प्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्य्याप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात् तत्कार्य्याभाव इत्यर्थः । तदेवाह

प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥ (कै)

पूर्व्वसवर्णो इति । (कै)

स च [४]"सुपां सुलुग्" इत्यनेन ॥

---

१ न लुमताङ्गस्य । अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

३ नचास्ति सप्तमी ईदूतौ । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्यवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति । अत्रैव भाष्ये ॥

४ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । अ ७ । पा १ । सू ३९ ॥

एकादेशमिति। (कै)

"परत्वाद्" [1]"वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च" इति भावः। एवं ह्यन्ते गोरीत्यादौ लुक आवश्यकत्वेन तदर्थम् अर्थग्रहणमिति तात्पर्य्यम्॥

सर्वत्रैवेति। (कै)

ननु "ययी"त्यादिभ्यो ङौ दीर्घे "तनू" इत्यादौ औः सुपोः पूर्व्वसवर्णादेशे च ईदूदन्तसप्तमीसम्भवात् कथमेतदिति चेन्न। "ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यम्"। "अदसः"। एच्च द्विवचनम् इत्येव सिद्धे स्थलान्तरे "ईदूतौ सप्तमी"ति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरित-ग्रहणमिति भाष्याशयान्नदोष इति केचित्। तन्न। "न चास्ति सप्तमी ईदूतौ" इति भाष्यासङ्गतेः। तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात् तेषा-मनभिधानमिति तात्पर्य्यम्॥

सरः शब्दादिति। (कै)

सरस् शब्दस्यासुन्नन्तत्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययाद्

हतिं न शुष्कं सरसी शयानम् (भा)

इत्यत्र "सरसी" इत्यस्यान्तोदात्तत्वं बोध्यम्॥

निराकर्त्तुः संशयार्थो यदि शब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह

सम्भावनायामिति। (कै)

शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युरितिवदसन्दिग्धे सन्दिग्धवद् वचन-मिति भावः। "सरसी" शब्दो यदि ङीषन्तस्तदाऽन्तोदात्तत्वं न्यायसिद्धम्। असुन उगन्तत्वाद् ङीबन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव

---

१ वार्णाद्दाङ्गं बलीयो भवति। परिभाषेन्दुशे – ५६।

तत्त्वम् । एवं च ततो लुकैवोक्तप्रयोगसिद्धे [1]"इयाड्" इति वार्त्तिके ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याशयः । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्याल्लुप्तेऽपि सिद्धिः । सप्तमीसहचरितत्वं च "प्रत्ययलक्षणेन" बोध्यम् ॥

संज्ञायामितीति । (कै)

अत एवाग्रे भाष्ये "जहत्स्वार्था वृत्तिरिति" संगच्छते । न च वाक्येन संज्ञाऽनवगमादस्य नित्यसमासत्वे "वाप्यामश्व" इति विग्रहो नोचित इति वाच्यम् । वाक्यात् संज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमाससदृशत्वेऽपि न तद्विधायके वा ग्रहणासम्बन्ध इति समासाघटकीभूतानां तद्विषये विग्रहाभावे मानाभावात् । ध्वनितं चेदं [2]"द्वितीयतृतीये"ति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ॥

सप्तमीसहचरितमिति । (कै)

[3]"प्रत्ययलक्षणेनेति" भावः ॥

वर्णवदानर्थक्यादिति । (कै)

[4]"संज्ञायाम्" इति समासेऽस्य रूढिशब्दत्वादवयवार्थाप्रतीतेरिति

---

१ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । (सुपां सुलुक्—७ । १ । ३९ । एतत्सूत्रस्यवार्त्तिकम्) इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । दार्विया परिज्मन् । इया । डियाच् । सुक्षेत्रिया सुगातुया । डियाच् । ईकार । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । तत्रैव भाष्ये ॥

२ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥

३ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

४ अ २ । पा १ । सू ४४ ॥

भावः। [1]वाप्यामश्व इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां "रथेन तरति" इत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम्। अत एव

"जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्ररूढिर्विरोधिनि"

इति वृद्धैरुक्तम् ॥ भाष्ये

अथाजहत्स्वार्थायामिति। (भा)

[2]"सुप्सुपा" इति समासेन केवलयौगिकेत्यर्थः ॥

प्रधानार्थमपीति। (कै)

अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकाद्वापीपदात् स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः। तत्र समुदायशक्तिः संसर्गांश एव तदाह

स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि॥ (कै)

विवेकानवगमात्। (कै)

पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः ॥

पांसूदकं मिलितं यथा संसृष्टमेव ज्ञानविषयो न तु पृथक् तथा समासात् संसृष्ट एवोपस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः ॥ "यावान्" इत्यस्य विवरणं "केवल" इति। कैवल्यं विवृणोति।

असंसृष्ट उद्भूत इति। (कै)

"असंसृष्टत्वं" विशेषणाविशिष्टत्वम्। "उद्भूतत्वम्" इतराविशेषणत्व-

---

१ "वाप्यामश्वो वाप्यश्व" इति भाष्ये ॥

२ "सह सुपा" (२। १। ४।) इति योगविभागात् समासः ॥

मिति बोध्यम् ॥ [१]समुदायरूपोऽर्थः पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थोऽभिधीयतेऽभिधाभिः परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः ॥ अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रपर्य्यवसन्नार्थग्रहणमिति भावः ॥ "गौरी" इत्यादौ तु अस्त्येव गौर्य्यादिपदानां सप्तम्यर्थपर्य्यवसन्नत्वम् । समभिव्याहृतपदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थपर्य्यवसन्नत्वरूपत्वात् । न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः सप्तम्यर्थे इकाराद्यभावात् ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो विशेष्याभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावात् ॥

दाधा घ्वदाप् । १। १। २० ॥

दाधाशब्दयोरिति । (कै)

[२]प्रयोगस्थदाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भावः ॥

---

१ अत्र भाष्यम् । समुदायार्थोऽभिधीयते ।

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥१॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

२ तत्र दारूपास्त्वारः । डुदाञ् । प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दो । प्रणिद्यति । देङ् । प्रणिदयते । धारूपौ द्वौ । डुधाञ् । प्रणिदधाति । धेट् । प्रणिधयति वत्सो मातरम् ॥

दोदेङ्धेटामेजन्तानामिति । (कै)

एषां चात्र [1]"प्रकृतिवदनुकरणं भवति" इति न्यायाद् [2]"अग्मिति" इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चाऽऽत्त्वमिति भावः । अत्र च पक्षे [3]लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषा [4]निरनुबन्धकपरिभाषादीनां न प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् । दारयतिधारयत्योश्च नातिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्त्वासम्भवेनेह दृष्ट इत्यनयोरनुपात्तत्वात् । दीङोऽपि नेह ग्रहणम् । एज्विषयाभावेन तदनुकरणे आत्त्वासम्भवादिति बोध्यम् ॥ ननु "आत्त्वभूतानाम्" इत्यस्य जातात्त्वानामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञा न स्याद् निष्ठायाः पूर्वनिपातश्च स्यादत आह

भवतेरिति । (कै)

प्राप्तात्त्वानामित्यर्थः ॥

प्रमाणाभावादिति । (कै)

प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणे सम्भवति अनुपस्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥

गौरवाच्चेति । (कै)

---

१ परिभाषेन्दुशे – ३६ । एषा "स्त्रियो दीर्घाद्" (८ । २ । ४६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥

२ "आदेच उपदेशेऽशिति" (६ । १ । ४५) इत्यत्र "अशिति" इति प्रसज्यप्रतिषेधः । तथाच भाष्यम् । "अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः शिति नेति" ॥

३ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुशे–११३॥

४ निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य । परिभाषेन्दुशे – ८१ ॥

दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यत्र [1]"नेर्गदने"ति णत्वानापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ एकशेषस्य सर्वदाधारूपाणामानन्त्येन ज्ञानासम्भवाद्दुर्ज्ञेयत्वेऽप्याह

सामान्येति ॥ (कै)

ननु समाहारद्वन्द्वे दाधमिति स्यादन्यत्र दाधाविति स्यादत आह

पृथक् पदमिति । (कै)

सो हत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्गं साधु । विकृतानां

[2]दो दद् घोः (पा)

इति सूत्रे धेण्निवृत्त्यर्थदाग्रहणपर्य्यालोचनया घुत्वं सुलभमिति मत्वा वार्त्तिके [3]"घ्विदर्थम्" इत्युक्तम् ॥

[4]भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकासमर्थान् प्रति "विकृतार्थम्" इत्यप्युक्तम् ॥ "प्रणिदाता" इत्यादौ लाक्षणिकत्वं स्फुटयति

द्यतेर्दिङ् वेति ॥ (कै)

"प्रकृतय" इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

ईत्वादेरिति ॥ (कै)

षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा उभययाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः ।

---

१ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥

२ अ ७ । पा ४ । सू ४६ ॥

३ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं घ्विदर्थम् । भा – वा ॥

४ भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं घ्विद्विकृतार्थम् । भा ॥

दाधाः प्रकृतय इति। (कै)

दीयत इत्यादावीत्त्वादेः॥

दाणिति। (कै)

"आत्त्वभूता" इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते। तद्वि-लक्षणास्त्वनात्त्वभूता इति भावः॥

प्रत्यासत्त्येति। (कै)

एवं च "एषाम्" इति नापूर्वमिति भावः। एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यते इति तात्पर्य्यम्॥ नन्वेकवाक्यत्वे दारयत्याद्येकदेशानर्थकव्यावृत्त्यर्थमेव तत् स्यान्न लन्यरूपप्रापकमत आह

एतद्द्वितीयमिति। (कै)

[१]अर्थवत्परिभाषयैवानर्थकव्यावृत्तौ सिद्धायामर्थग्रहणानुवृत्ति-र्वाक्यभेदार्थैवेति भावः॥ भाष्ये

प्रीणातीति। (भा)

यथा पितृभ्यः प्रीणातीत्यादौ॥

ननु तत्रोभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्त्तव्येऽत्रैव करणं युक्त-मत आह

तदुभाभ्यामिति। (कै)

घुप्रकृतिमाशब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यत इति। प्रणिदयते प्रणिमयत इति उभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः॥

---

१ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य। परिभाषेन्दुशे – १४॥

आत्त्वविधानादिति । (कै)

एज्विषये इकारान्तानामात्त्वविधानादिति भावः ॥ भाष्ये

एवं क्रियमाणेऽपीति । (भा)

णत्वविधौ माङ्स्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । यद्यपि [1]"लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया [2]मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाभावो वक्तुं शक्यस्तथापि मेङोऽग्रहणवारणाय [3]"गामादाग्रहणेष्वविशेषः" इत्युक्तेर्माग्रहणे तदप्रवृत्तिर्मा माने इत्यस्य योगे णत्ववारणाय च ङित्पाठ आवश्यक इति तात्पर्य्यम् ॥

सामान्येति । (कै)

एतत्सूत्रगृहीतदाधापेक्षया परिभाषागृहीतगाद्यपेक्षया परिभाषाद्वयापेक्षया चेत्यर्थः ॥

निरनुबन्धकेति । (कै)

स च "दो अवखण्डने" इत्ययम् ॥

धेटोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वाद् ग्रहणाऽप्रसक्तिः । यत्तु "सानुबन्धकत्वादिति" । तन्न । निरनुबन्धकस्य धा इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ये तु दा विषयमेव तज्ज्ञापकं मन्यन्ते तन्मते धेङंशे ज्ञापकान्तरमाह

---

१ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुशे–११३॥

२ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥

३ परिभाषेन्दुशे – ११४ ॥

[1]दो दद्घोरिति॥ (कै)

समानत्वं नार्थत इत्याह

श्रुतीनामिति। (कै)

तौ चेति। (कै)

एतेनानर्थक्यात् तयोर्घुत्वं नेत्यपास्तम्॥

पश्चादिति। (कै)

प्रणिदापयतीत्यत्र पुगिवेति भावः॥

आगमभूतत्वात्। (कै)

आगमस्वरूपत्वात्॥

अभ्युपगम्येति। (कै)

"अदाप्" इति प्रतिषेधार्थेन दैपः पित्त्वेन "दो दद्" इत्यनेन च परिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसम्भवादिति भावः॥

किन्त्विति। (कै)

तयोरेवक्रियावाचित्वादिति भावः॥ भाष्ये

तद्गुणीभूत इति। (भा)

यमुद्दिश्याऽऽगमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन गृह्यते बोध्यते आगमविशिष्ट इति परिभाषार्थस्तदाह

लब्धात्मकस्येति। (कै)

तेन दार्धारोर्व्यावृत्तिः सूचिता॥ "अपचय" इति दृष्टान्तार्थम्॥

---

१ अ ७। पा ४। सू ४४७।

अन्तरङ्गत्वादिति। (कै)

इदं यथोद्देशे। कार्य्यकाले तु एलदेशा संज्ञाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम्। वस्तुतः कार्य्यकालपक्षे पूर्वं पुक्प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणाद् घुत्वं सुलभमेवेति चिन्त्यम्। घुव्यपदेशं न निवर्त्तयति नाप्यर्थवत्त्वमितीति। स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भावः॥

अकाराकारयोरिति। (कै)

रेफविशिष्टयोरित्यर्थः॥

इह त्विति। (कै)

घुसंज्ञासूत्रे इत्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। अङ्गावयवाकारस्य मुग्विधायक-

[१]आने मुग् (पा)

इति सूत्रारम्भसामर्थ्येन क्वचिद्वर्णग्रहणे नास्याः प्रवृत्तिः। तेन "दिदीये" इत्यादौ यणादिकं न। अयमेवार्थो भाष्ये "अर्थवद्ग्रहणेन" ध्वन्यत इत्याहुः॥

प्रयोगेति। (कै)

इदं चिन्त्यम्। आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसम्पादन उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्तिः। मूलयुक्तेस्तुल्यत्वात्। अस्य मूलयुक्तित्वाभावे तु कथनवैयर्थ्यापत्तिः। तस्माद् मदुक्तव्याख्यैव ज्यायसी॥ भाष्ये

यन्नित्येष्विति। (भा)

१ अ ७। पा २। सू ८२॥

वियदादिवद् वर्णप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः स्वर्गाद्यकालिकोत्पत्तिमन्तः प्रलयकालिकनाशवन्तश्चेति पक्षे इति भावः॥

दाप्शब्द एवार्थवान् न दाशब्द इति। (कै)

स तु न दाशब्द इत्यर्थः। एवं च घुत्वाभावे तदवस्थो दोष इति भावः। श्रौतस्थानषष्ठ्यभावात् स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्य्यम्। कूटस्थत्वं व्याचष्टे भाष्ये

[१]अविचालिभिरिति। (भा)

तद्विवरणम् "अनपाये"त्यादि। द्वन्द्वान्मत्वर्थीये पश्चान्नञ्समासः। नन्वेतावतापि स्वपक्षस्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य स्यादत आह

यश्चेति॥ (कै)

प्रसङ्गवाचीति। (कै)

[२]"षष्ठीस्थान" इत्यत्रत्यः। प्रसङ्गस्य बुद्धेरिति भावः॥

सन्त एव प्रयोगे नित्या इति। (कै)

आदेशरूपा इत्यर्थः। बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जने यथाक्रममादेशस्य स्थानिनश्च॥ भाष्ये

शब्दान्तरैरिति। (भा)

तद्बुद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः॥

आदेशास्तर्हीमे इति। (भा)

---

१ अत्र भाष्यम्। नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः॥

२ षष्ठी स्थानेयोगा। १। १। ४९॥

इमे आगमत्वेन व्यवह्रियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि आदेशास्तत्सदृशा भविष्यन्तीत्यर्थः॥ "आद्यन्तौ" इत्याद्येकवाक्यतयाऽऽर्द्धधातुकस्याऽऽद्यावयव इडित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वानुपपत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन केवलतव्यबुद्धौ प्रसक्तायां इकारादिः साधुरिति बोधः। तेनात्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भावः। [1]"यदागमा" इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वात् प्रणिदापयतीत्यादौ न दोषः। ये त्वत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेति वदन्ति ते मान्याः। [2]"अनागमकानाम्" इत्यादि व्यवहारासङ्गतेः। निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनाऽऽगमत्वव्यवहारस्यापि निर्वाधत्वात्। तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह

सर्वेसर्वपदेति। (भा)

यथा [3]"एरुः" इत्यादौ अवयवयोः श्रौतस्यान्यादेशभावेऽपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि स कल्प्यते एवम् अवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयवबुद्ध्योर्विपरिणाममात्रेणाऽऽदेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कल्प्यत इति। यथा च तत्र कल्प्यमानस्यान्यादेशभावेन श्रौतावयव-

---

१ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते। परिभाषेन्दुशे – ११ ॥

२ आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत् कथम्।
सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ भा ॥

३ एरुः। अ ३। पा ४। सू ८६ ॥

स्थान्यादेशभावस्य न त्यागोऽत एव [1]"अचः परस्मिन्" इत्यादीना-मुक्तिसम्भवः। तथाऽत्रापि श्रौतावयवावयविभावस्य न त्याग इति "यदागमा" इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याहतैवेति। ईदृशस्थान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः। स्थानिवदिति श्रुतेः श्रौतस्थान्यादेश-भावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके "एरुः" इत्या-दावेव तत्प्रवृत्तेः। नत्वत्र केवलानुमानिके। अत एव "लावस्थाया-मड्" इति पक्षेऽडादिविशिष्टस्य "अपिबद्" इत्यादौ न पिबाद्या-देशा इति दिक्। तदेतदाह

इड् भवतीत्येतद्द्वारेणेति॥ (कै)

आगमा अपीत्यर्थं (कै)

इत्यस्य तथेत्यादिः। अत एवाग्रे वक्ष्यति

बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशाऽऽगमाऽऽगमि भावद्वारेण क्रियत इति। (कै)

एतेनाऽऽगमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायाम् "एकदेशविकारे हि" इति वाक्यशेषविरोध आदेशत्वोपपादिकाया विकारव्याप-कीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपक्षावृत्तित्वादि-त्यपास्तम्॥

पद्यमानमिति। (कै)

कार्य्यवत्तया प्रतीयमानं प्रकृत्यादीत्यर्थः॥ "सर्वपद" इत्यत्र घञर्थे कः। सर्वशब्दश्चात्रावयवकात्स्न्यवाची॥

---

१ अ १। पा १। सू ५७॥

यद्येवमिति । (कै)

एवं चेतदवयवस्यानर्थक्यान्न संज्ञा । पुकः पूर्वं दा इत्यस्य तु न संज्ञा कार्यकालपक्षे संज्ञाया णत्वदेशस्थत्वेन पुग्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुग्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम् "यदागमा" इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥

आदेशपक्ष इति । (कै)

बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पिताऽऽगमत्वादिव्यवहारत्याग इति "यदागमा" इत्यादेः सत्त्वेनात्रापि पक्षे न दोष इति भावः ॥ [1]सन्निपातपरिभाषया दीङ आत्वे दारूपाश्रयघुत्वं न प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबन्धनमपीति गूढाशयः पृच्छति भाष्ये

कुतः पुनरिति ॥ (भा)

आशयमविदुष उत्तरं

रूपग्रहणादिति ॥ (भा)

इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । (भा)

घुसंज्ञासूत्रे प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः ॥ अथैकदेशी एनं दोषं परिहर्त्तुमाह

नचेयमिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

एच एवेति । (कै)

---

१ संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । परिभाषेन्दुशे – ८५ ॥

[1]"मीनाति" इत्यस्योपदेशकाले प्रवृत्तिमसौ न जानाति। एवं च साक्षादाप्रकृतिसम्भवे व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः। अतिफल्गुत्वात्त्वेतन्मते दूषणानभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम्। यत्त्विदं वार्त्तिकमतं नचैतत्पक्षेऽवदानमित्यादावादन्तत्वनिबन्धन-युजाद्यसिद्धिः। तत्र[2] "आकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिः" इति वचनेनैव तत्सिद्धेः। भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदिति। तन्न। तादृशवार्त्तिकस्यानुपलम्भाद् विपरीतं [3]"मीनाति" इतिसूत्रे [4]उपदेशवचनं कर्त्तव्यम् णघञ्युच्सिद्ध्यर्थ-मिति वार्त्तिकं तत्रोपदेशे एच इति विरुद्धमित्याशङ्क्य [5]"एज्विषय" इति भाष्यकृता व्याख्यातं न तु भवदुक्तं वार्त्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते। एवं च प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्त्तिककारोक्तं दुष्टमेव न तु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभि-निवेशः कार्य्यः। नह्येकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किंचित् फलमित्याहुः॥

---

१ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च। अ ६। पा १। सू ५०। मीनात्यादीनामात्त्व उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम्। वा। तत्रैव भाष्ये॥

२ यदपि प्रत्ययविधिरित्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति यदयं ह्वावामश्च (३। २। २।) इत्यणं कबाधनार्थं शास्ति॥ आदेच उपदेशेऽशिति (६। १। ४५।) इति सूत्रे भाष्ये॥ ३ अ ६। पा १। सू ५०॥

४ णघञ्युज्विधयस्तर्हि प्रयोजयन्ति (मीनाति ६।१।५०। सूत्रे भाष्ये)॥

५ ते वयं विषयं विज्ञास्यामः। एज्विषय इति। (मीनाति–६।१।५०। सूत्रे भाष्ये)॥

अकित्त्वेति। (कै)

एचो विषयस्याऽन्यथासम्भवादिति भावः॥

कित्त्वमिति। (कै)

तदभावे सन्नियोगशिष्टत्वादित्त्वमपि नेति कार्य्याभावाद् घुत्वस्याप्रवृत्तिरिति भावः॥

प्रणिदातेति। (कै)

ननु प्रणिदीयते इत्यत्र नित्यणत्वप्रसङ्गः णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न। इष्टापत्तेः॥

अन्येत्वाहुरिति। (कै)

अत्रारुचिबीजं तु वार्त्तिकभाष्यविरोधाद् न तथा सूत्रतात्पर्य्यमिति॥

अगुणेति। (कै)

गुणनिमित्तप्रत्ययसंज्ञाभावादित्यर्थः॥

इत्यस्यैवेति। (कै)

न तु दैपइत्यर्थः। तस्य पकारे श्रूयमाणे आत्त्वायोगादिति भावः॥ ननु पकारे लुप्तेऽपि कथमात्त्वम् उपदेशकाले एजन्तत्वाभावात्। [1]"नानुबन्धकृतम्" इत्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष इति चेन्न। [2]"उपदेश" इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यास्तत्त्वेनोपदिश्यमानस्यैजन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्त्वप्रवृत्तेः। सति तु तस्मिन्नात्त्वम् एजन्तत्वाभावात्। यस्मात् परो नास्ति तत्रैवान्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक्॥

---

१ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्। परिभाषेन्दुशे – ७॥

२ आदेच उपदेशे ऽशिति (६।१।४५) इत्यत्र॥

तत्वमिति। (कै)

[1]अच उपसर्गात्त (पा)

इत्यनेनेत्यर्थः॥ भाष्ये

[2]अनेकान्ता इति। (भा)

एवं च पकारसत्त्वेपि एजन्तत्वानपायाद्दात्वप्रवृत्तिरिति भावः॥ "तच्चावश्यम्" इत्यादि विघटयितुं भाष्ये

शक्यं तावदिति। (भा)

[3]लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्तेऽदाविति निषेधो न शक्यो वारयितुं [4]गामादाग्रहणेऽविशेषात्। "दाब्" इत्यपि पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः। बान्तपक्षेऽपि चर्त्वेन पस्य सिद्धत्वान्नास्ति सूत्रभेदः॥

सूचन्तहीति। (भा)

"अपिदि"तिन्यासे इत्यर्थः॥ शङ्कते

नह्ययमिति। (भा)

उत्तरयति

भूतपूर्वेति। (भा)

दात्वं श्रुत्या पकारवैशिष्ट्यं तु अनयेति भावः॥

---

१ अ ७। पा ४। सू ४७॥

२ अनेकान्ता अनुबन्धा इति। परिभाषेन्दुशे – ४।

३ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्। परिभाषेन्दुशे – ११३॥

४ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति। अत्रैवोक्तं भाष्ये॥

इत् संज्ञायामिति। (कै)

उपदेशोत्तरकालं जातायामेवेत्यर्थः॥

मेङ इति। (कै)

अन्तरङ्गत्वाद्व्यतीहारनित्यसम्बद्ध एव गृह्यते न तु पदान्तरसन्निधानेन बहिरङ्गव्यतीहारवृत्तिरिति भावः। केचित्तु माङोऽनभिधानात् क्त्वाप्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः॥

[१]उदीचां मेङ इति। (कै)

उदीचां म इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। नचाऽनुबन्धसत्त्वे मे इत्यस्य धातुत्वाभावात् कथमात्त्वम् अनुबन्धलोपे एव धातुत्वमित्यर्थस्य [२]"न धातुलोप" सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यम्। आत्त्वविधायके धातोरित्यस्यासम्बन्धात्। गवादिशब्दानामुपदेशाभावान्नात्त्वम्। इरे प्रभृतीनामुपदेशेऽपि तेषामशित्परत्वाभावाद् नात्त्वम्। प्रसज्यप्रतिषेधेऽपिप्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणान्न दोष इति दिक्॥

दिवादिष्विति। (कै)

ननु [३]ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरभेदः। [४]अनि

---

१ उदीचां माङो व्यतीहारे (३। ४। १९) इत्यत्र मेङ इति तु न क्तम्॥

२ अ १। पा १। सू ४॥

३ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। ३। २। १२९॥

४ ञ्नित्यादिर्नित्यम् (६। १। १९७) इत्यनेन॥

धातोरुदात्तत्वं [1]अपि चानशोऽन्तोदात्तत्वमिति चेन्न। [2]सति शिष्टादपि [3]विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरस्य बलीयस्त्वोक्तेरुभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वानपायादिति दिक्॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्। १। १। २१॥

बहुष्वपीति। (कै)

यद्यप्युत्तरा संख्या पूर्वसंख्याबाधिका। तथापीतरेषां बुद्धिविषयत्वाऽभावे बहुमध्यस्थेऽप्येकत्वाङ्गीकारान्न दोषः। यथा शते पञ्चाशदितीति भावः॥

१ धातोः (६। १। १६२) इत्यनेन॥

२ सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः इति वाच्यम्। इति कौमुद्यामस्ति। वार्त्तिकपाठे तु "सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं च" इत्यस्ति। अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६। १। १५८) इति सूत्रे पठितम् भगवता॥

३ अत्र "आत्ममाने खश्च" (३। २। ८३) "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" (६। १। १५८) एतत् सूत्रद्वयस्य भाष्यमेव मानम्। तथाच भाष्यम्। कस्यात्र विशेषो यको वा श्यनो वा। यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्। श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन। श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम्। कथम्। खशः स्वरः श्यनः स्वरं बाधिष्यते। सति शिष्टत्वात् श्यनः स्वरः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति यदयं तासेः परस्य * लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति॥

* तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः। ६। १। १८६॥

किमेकस्मिन्नित्यनेनेति । (कै)

तद्धि समासान्तयने अत्र इत्यर्थे आकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन प्राप्तस्याऽभावार्थम् । दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणाचोऽभावार्थं च अत्र च स्वरे विशेषः। उपमेये सप्तमीसत्त्वे सप्तम्यन्तादतौ मानमाह

द्वयोरिति । (कै)

प्राकार पद वाच्येनेति शेषः ॥

आधाराऽऽधेयसंबन्धेति । (कै)

आधारत्वाऽऽधेयत्वरूपसम्बन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥

न गम्येतेति । (कै)

उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः ॥

सर्वातिदेशानामिति । (कै)

रूपनिमित्ततादात्म्यशास्त्रव्यपदेशकार्य्यातिदेशानां मध्ये इत्यर्थः ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

सर्वेषां कार्य्यार्थत्वादिति भावः ॥

मुख्ये । (कै)

व्यपदेशिनि ॥

गौणे । (कै)

व्यपदेशिसदृशे ॥

नन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वतिः सत्यन्यस्मिन् मुख्याद्यन्तत्वात् ।

नापि मतुप् । आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसद्भावस्य परपूर्वसत्त्वाऽनपेक्षत्वेन [1]"सत्यन्यस्मिन्" इत्यस्यायोगादत आह

आद्यन्ताविति । (कै)

आद्यन्तशब्दावित्यर्थः । एवं चाद्यन्तवद्भावादित्यस्याऽऽद्यन्तवच्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

क्वचिदिति । (कै)

आद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थः ॥

सर्वकार्येति । (कै)

आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसर्वकार्य्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि व्यपदेशिवदिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थाने कार्य्यमिति भावः ॥

स तेनेति । (कै)

[2]**तेन तुल्यम्** (पा)

इति तृतीयायां सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावात्तृतीयान्ताद्वतिरुक्त इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

तस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

तस्मिन्नाश्रीयमाण इत्यर्थः ॥

पपाचेति । (भा)

नन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाज् न तु धातोः प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशिवद्भावं विना प्राप्तिरिति चेन्न । आदि पर्य्याय-

---

१ सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५९ ॥

प्रथमत्वस्य सूत्रेणैवातिदेशसिद्धा तद् न व्यपदेशिवद्भावारम्भस्य मुख्यं प्रयोजनमित्याशयात् । "इयाये"त्यादौ तु

[१]**द्विर्वचनेऽचि** (पा)

इति रूपस्थानिवत्त्वादज्व्यतिरिक्ताभावेन नैकाच्त्वमिति बोध्यम् ॥

अवयवषष्ठ्येवेति । (भा)

प्रत्ययांशे इति भावः ॥

एतस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

अवयवषष्ठीत्वे आश्रीयमाण इत्यर्थः ॥

[२]विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह

[३]**व्यवहारादिति ॥** (कै)

तत् फलितव्याख्यानं भाष्ये

[४]**अन्तरेणैवेति ।** (भा)

---

१ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥

२ अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् । इति भाष्य वार्त्तिकस्थविज्ञान शब्दः ॥

३ वचन निरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः ॥

४ अत्र भाष्यम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् । वा । अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ॥ तद्यथा । लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति । विषम उपन्यासः । *ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । -- यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋगटक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदर्गेकर्चं सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थ ऋङ्नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति ॥

---

* हलोऽनन्तराः संयोगः (१ । १ । ७) इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽप्येतदुक्तं भगवता ॥

यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिद्ध्यति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः॥

अगादित्यादि। (कै)

[१]इणो गा लुङि (पा)

[२]णौ गमिरबोधने (पा)

इत्यादेशौ॥

एकोऽच्। (कै)

असहायोऽजित्यर्थः॥ नन्वेकाचोऽवयविनो द्विर्वचनमिति यस्या-यमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह

अथवेति॥ (कै)

काल्पनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह

एवमिति॥ (कै)

व्यपदेशः। (कै)

भेदनिबन्धनसंबन्धव्यवहारः॥

शास्त्रेऽपीति। (कै)

लोकाप्रसिद्धत्वमेव तत्त्यागे बीजं तच्च न प्रकृते इति भावः॥

पादपर्य्याय इति। (कै)

वर्णसमुदायः पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव॥

पदादीनामिति। (कै)

एकवर्णं पदमित्यादौ॥ ननु अर्थस्य पदत्वं कथमत आह

---

१ अ २। पा ४। सू ४५॥ २ अ २। पा ४। सू ४६॥

अभेदेति। (कै)

तदुपचारश्च शब्दार्थयोरनादिरिति बोध्यम् ॥ "पदादिभिः"। पदशब्दादिभिः ॥

प्रथमेति। (कै)

तस्मात् पूर्व्वस्याभावादिति भावः॥ मध्यमकार्य्यं तत्सम्बन्धज-सुखादिकम् ॥

बहुकृत्वोऽपीति। (कै)

यथा परशुरामेण रेणुका ॥

तथा येति। (कै)

संप्रतिगर्भिणीत्यर्थः॥ गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार इत्यर्थः॥ ननु या हता सा न गर्भेण हता भवति किं त्वपत्येनेति गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह

अपत्यपर्य्याय इति॥ (कै)

तच्चोदरस्थं बहिर्भूतं वेत्यन्यत्। तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह

तस्या एवेति॥ (कै)

स्त्र्यन्तरेषु। (कै)

बहुप्रसववतीषु ॥

तथाविधस्येति। (कै)

अविद्यमानपूर्व्वगर्भस्येत्यर्थः॥ नन्वागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यवहारासम्भवाद् अनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत आह

बहुकत्व इति ॥ (कै)

[1]"अनेत्य" इत्यस्येतः पूर्वमितिशेष इति भावः ॥

तथाविधत्वादिति। (कै)

अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः ॥

परे तु पदऋगादिपदानि अर्थशब्दसमुदायवृत्तीनि तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपाद ऋगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः। न तु शब्दोऽर्थोऽन्यपदार्थ इति तथाऽप्रीतेः। "एकर्चं सूक्तं पठ" इत्यादिव्यवहारानापत्तेश्च। [2]"एवं चार्थवतो धातुरयमेकोऽज्वर्णरूप इत्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति" इति कैयटोक्तं चिन्त्यम्। एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाऽविषयत्वात्। कैयटरीत्या शुद्धार्थस्याऽन्यपदार्थत्वेऽचापि तथैवाऽस्तु। शब्दार्थयोरभेदाच्च शब्देऽपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम्। किं चैकाजिति बहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य विशेषणं तस्य चानर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागावत्यसम्बद्धौ। एतदेवध्वनयता "पदं नामार्थ" इति भाष्ये उक्तम्। धात्ववयवत्वन्तु कैयटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम्। अत एव बहुव्रीहिनिर्देशानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम्। अत्रापि [3]"अर्थेन" इति भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्यार्थेन युक्तत्वादित्यर्थः। अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्व स्वक्षादीत्याशयः [4]"पदं नामार्थ" इत्यादेरर्थोऽपीत्यर्थः ॥

---

१ तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराहेदं मे प्रथममागमनमिति। भा ॥

२ अत्रैवोक्तं कैयटेन ॥ ३ "अत्राप्यर्थेन युक्त" इति भाष्यस्य ॥

४ अत्रैवोक्तम् ॥

यथा तर्हीति । (भा)

यथैकस्मिँस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नारोपितानेकाऽवस्थाभिः समुदायरूपत्वस्याप्यारोपेणैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि तृतीये कदाचिच्चरमसमागमनमित्यपि व्यवहारात् । आद्यन्तवद्भावस्य शक्योऽवक्तुमित्यस्य प्रकारान्तरेणापीति शेष इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु ईदृशेषु पातञ्जलोक्तं [1]विकल्पात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमित्यारोपानुपयोग एव लोकव्यवहारवत् तेनापि शास्त्रीयोऽपि व्यवहार इति तत्त्वम् ॥ गोनर्दीयपदं व्याचष्टे

भाष्यकार इति ॥ (कै)

अनपेक्षितप्रतियोगिनोः । (कै)

अनपेक्षितपरपूर्व्वयोः ॥ "आद्यन्तयोः" । आद्यन्तरूपार्थयोः ॥ "प्रवृत्तिः" । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

१* शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । योगसू-समाधिपा – सू – ६ ॥ अत्र भाष्यम् । स न प्रमाणोपारोही न विपर्य्ययोपारोही च । वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते । भवति च व्यपदेशे वृत्तिर्यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा

---

* योगसूत्रवृत्तौ नागेशः । शब्दस्य तज्जन्यज्ञानं च ते अनुपातिनौ यस्य सः । एवं च बाधा बाधकालाविशेषेण सदैव तदुभयजनको वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थः । शब्दज्ञानजन्य इत्यर्थ इति मिश्राः । इदमेव भाष्यसंमतं स न प्रमाणान्तर्भूतः । वस्तुशून्यत्वात् । नापि विपर्ययान्तर्भूतः । ज्ञानस्य याथार्थ्ये सति यादृशस्तद्याथार्थ्यनिबन्धनो व्यवहारशब्दप्रयोगरूपस्तादृशव्यवहारस्येतोऽपि दर्शनात्,

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो लोकनिरूढत्वाद् गौणत्वमेवात्र नास्तीत्यर्थः ॥

कथमिति । (कै)

भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधानत्वेन साहित्याप्रतीतिरित्यर्थः ॥

इकारोकारयोरिति । (कै)

उपाधिश्चिकीर्षुरित्यादौ ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेऽप्याह

प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः। तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति। गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते। तथाऽनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति। उत्पत्तिधर्मस्याऽभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः। तस्माद् विकल्पितः सधर्मस्तेन चास्तिव्यवहार इति। योगसूत्रभा – सू ९ ॥

विपर्ययस्तु नैवं बाधोत्तरम् इदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावात्। एवं च विपर्ययलक्षणे शब्दज्ञानानुपातित्वं विशेषणं देयम्। यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति। अन्यथा चितेरेव पुरुषत्वात्। भेदनियतसम्बन्धरूपस्य षष्ठ्यर्थस्याप्रतीत्यापत्तिः॥ भवति च चैत्रस्य गौरिति यथार्थशब्दवत् अत्रापि षष्ठ्यर्थे वृत्तिस्तस्मात्तो विवेकिनामपि बोधश्च। एवं प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निः क्रियः पुरुषः इति शास्त्रेण प्रतिषिद्धा वस्तुधर्माः सुखादयो यश्चेति क्रियारहित इति च तदर्थः। अन्यथाभावस्याधिकरणमात्ररूपत्वेनाधाराधेयभावानुपपत्तिः। एवं तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति। अत्र गतिनिवृत्तिरभावरूपत्वाद्वाणवृत्तित्वेन कल्पिता तथापि भावरूपता तत्रापि पूर्वापरीभाव इति कल्पना परम्परापूर्वापरीभूतकर्मप्रचयस्यैकफलावच्छिन्नस्यावगतेः। एवमनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इत्यत्रोत्पत्तिधर्मस्याभावमात्ररूपः पुरुषोऽवगम्यते न तु पुरुषान्वयी। अनुत्पत्तिरूपो धर्मोऽस्ति शब्देन तु अनुत्पत्तिधर्मो यस्येत्यर्थकेन विकल्पितः स धर्मः प्रतीयते तन्मूलकश्चायं व्यवहारः पुरुषस्य सर्वधर्मशून्यत्वात्। एवं खपुष्पशशशृङ्गादयोऽपि विकल्पा एव। वैशेषिकाणां त्वसावाहार्यज्ञानविशेषरूप इति दिक्॥ योगसू–१ पा – सू – ९॥

विशेषणार्थं वेति। (कै)

अहिचुम्बकात् [१]"प्राचामवृद्धात्" इति फिन्॥ अग्निवेशाद् [२]"गर्गादियञ्"॥

स्वरविधाविति। (कै)

नन्वस्य स्वरोद्देश्यके विधौ इत्यर्थो वा हलः स्वरप्राप्तौ इत्यर्थो वा उभयथापि नेह प्राप्तिरिति चेत्। सत्यम्। अत्र सूत्रेऽजन्तरापेक्षमेवाऽऽदित्वं गृह्यते। अन्त्यस्याच एव तद्भावत्त्वेनोपस्थितत्वादिति भाष्याशयात्। किं च "स्त्रैणम्" इत्यादावाद्युदात्तत्वन्स्यादिति दोषः। ञित्त्वन्तु वृद्ध्यर्थतया सावकाशं बोध्यम्॥

क्तिन इति। (कै)

अनेकाजभ्यस्तु चिरिजिर्यादिभ्योऽनभिधानात् क्तिन्नभाव इति भावः॥ ननु तदन्तसप्तमीत्वे गार्ग्यादौ समुदाये मुख्य एवादिः सम्भवतीति न दोष इत्यत आह

सौवर्य्य इति॥ (कै)

लेडिति। (कै)

[३]सिव्बहुलं लेटि (पा)

इति सिप्॥

[४]इट ईटीति। (पा)

---

१ प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् अ ४। पा १। सू १६०॥

२ गर्गादिभ्यो यञ्। अ ४। पा १। सू १०५॥

३ अ ३। पा १। सू ३४॥ ४ अ ८। पा २। सू २८॥

न च [1]"यमरमनमाताम्" इत्यत्र "वलादेः" इत्यस्य सम्बन्धे फलाभावात् कथमेतज्ज्ञापकम्। [2]"रुदादिभ्यः" इति सूत्रे "वलादेः" इत्यस्य सम्बन्धसत्त्वेन मध्येऽपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात्। अत एव सप्तमे भाष्ये "एकाचस्तौ वलीति च" इत्युक्तम्॥

[3]येन विधिरिति। (प्रा)

तेनैव हि [4]"ईदूदेद् द्विवचनम्" इत्यत्र तदन्तविधिरिति भावः॥

अर्थवतेति। (कै)

तत्र ह्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदः सुकर इति भावः। इदं चिन्त्यम्। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि गौणत्वान्नेति यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भ इति पूर्वग्रन्थविरोधात् सूत्रकारेण तदज्ञानात्तदुदाहरणसम्भवाच्चार्थवतेति चासहायत्वस्यैवोपलक्षणं स-सहायस्य प्रायेणानर्थकत्वात् तशब्दाकारश्चासहाय एव। येन सहा-येनाचामन्तत्वस्य बहुव्रीह्यर्थस्य चोपपत्तिस्तादृशसहायाभावात्। अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोऽपि न स्यात्। विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वेऽप्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहाराद् ईदृशस्थलेऽपि लोक-सिद्धत्वमित्याहुः॥

इत्यमिति। (कै)

[5]"एतिस्तुशास्" इति क्यपो विधानादित्यर्थः॥

---

१ अ ७। पा २। सू ७३॥ २ अ ७। पा २। सू ३६॥
३ अ १। पा १। सू ७२॥ ४ अ १। पा १। सू ११॥
५ अ ३। पा १। सू १०९॥

तरप्तमपौ घः । १। १। २२॥

प्रकरणोत्कर्षणेति । (कै)

"प्रकरणे" संज्ञाप्रकरणे । "तत्कर्षण" गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः ॥

स्वार्थे इति । (कै)

[1]अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे तस्य संज्ञाफलं च उच्चैरेवोच्चैस्तरामित्यादौ "[2]किमेत्तिङव्ययघात्" इत्याम्सिद्धिरिति भावः ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचि बीजं तु भाष्यानुक्तिः ॥ ननु नायंतरबित्यत आह

सर्वत्रचेति ॥ (कै)

ननुतमपसाहचर्य्यात्तद्धित एव तरो ग्रहीष्यत इति नास्यवन्ते तरे प्रसक्तिरत आह

साहचर्य्यमिति । (कै)

[3]"प्रत्ययाऽप्रत्यययोरि"ति परिभाषाऽपि नाश्रितेति बोध्यम् ॥ "इह" । शास्त्रे ॥

---

१ अतिशायने तमबिष्ठनौ । ५। ३। ५५॥

२ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

३ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् । परिभाषेन्दुशे – ११० ॥

वस्त्वर्थमिति। (कै)

तात्पर्य्यार्थमित्यर्थः। असन्देह इतिवत्प्रतिषेधस्याभाव इत्यर्थको नञ्समासः। एवं च "अनर्थक" इति भाष्योक्तेर्मध्यमपदलोपी समास इति न भ्रमितव्यमिति भावः॥ "तरब् ग्रहणम्"। तरप् शब्दः॥ "औपदेशिकम्"। उपदेशप्रयोजक इत्यर्थो भाष्यस्य। तदाह

उपदेशः प्रयोजनमिति। (कै)

प्रयोजक इत्यर्थः॥ न चैष "उपदेशे तरप् शब्द" इति भाष्यस्वरसादाह

तत्र वा भवमिति॥ (कै)

"उपदेशे" इति भाष्ये भव इति शेषः॥

सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु (भा)

इति भाष्यं प्रकृताभिप्रायं शब्दमात्रग्रहणेऽपि [1]"स्वं रूपम्" इत्यनेन रूपाश्रयणादिति बोध्यम्॥

यत्रास्येति। (कै)

यत्रास्यैतद्रूपं तत्र घ संज्ञेत्यर्थः। एवं चोपदेश एव घ संज्ञा प्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन सेति बोध्यम्॥

काल्पनिकमिति। (कै)

[2]"ऋदोरप्" इति सूत्रपर्य्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः॥

---

१ अ १। पा १। सू ६८॥ २ अ ३। पा ३। सू ५७॥

स्वार्थिकत्वात्। (कै)

प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात् ॥

सामानाधिकरण्यः। (कै)

प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः। सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

ननु तीर्णैरिति। (कै)

ऋतः परस्य क्तिनो निष्ठावद्वचनान्नत्वम् ॥

सामान्येनेति। (कै)

अनिर्द्धारितकर्मविशेषेणेत्यर्थः। अत एव पुंस्त्वं "घञबुपः पुंसि" इत्युक्तेः ॥

महिषीरूपमिवेति। (भा)

नन्विदमसमस्तं समस्तं वा। नाद्यः। उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चाऽतथात्वादप्राप्तेः। किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात् कस्याकृतिरिव महिषीतिसाकाङ्क्षं स्यात्। नान्त्यः। षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्याद्धस्वाप्राप्तेः। विशेषणसमासे तु पूर्व्वनिपातवैपरीत्यापत्तिः। तस्मादुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदं स च समासो न[1] "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि साधारणधर्मावाचकत्वात्। साधारणधर्मो ह्यत्र विसंष्ठुलत्वादिः। नापि "[2]उपमितं व्याघ्रादिभिरिति"। रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन

---

१ अ २। पा १। सू ५५ ॥ २ अ २। पा १। सू ५६ ॥

पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वादवृत्तिर्न स्यादत आह

इवशब्द इति। (कै)

[1]सुप् सुपा (पा)

इति च ॥

ह्रस्वत्वं स्यादिति। (कै)

अप्रत्ययर्योरपि घत्वे तस्माद्‌ज्ञापकाद्रूपादेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः। यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्याकाङ्क्षा तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वान्न दोषः ॥

बहुगणवतुडति संख्या। १। १। २३ ॥

संख्यात्वेन प्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेराह

एकादिकाया इति। (कै)

[2]"संख्यासंप्रत्ययेति" वार्त्तिके संख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः। "एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेष्विति" शेषपूरणं बोध्यम् ॥ [3]"संख्ये-

---

१ अ २। पा १। सू ४ ॥ २ संख्यासंप्रत्ययार्थम्। भा-वा ॥

३ एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येयेषु संप्रत्ययो यथा स्यात्। भा ॥

त्येष" इति भाष्यस्य संख्येत्येतच्छब्दाभिन्न इत्यर्थः ॥ १"शब्दार्थप्र-

१ *शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराऽध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् । १७ (पातञ्जलदर्शने विभूतिपादे)॥ अत्राह योग-

* योगसूत्रवृत्तौ नागेशः ।
गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानं तेषां वक्ष्यमाणात् संकेतरूपाद् अध्यासात् संकरो विवेकाग्रहणं वस्तुतस्तेषां भेद एव अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात् साक्षात् कारपर्य्यन्तात् सर्वभूतानां रुतानि ज्ञायन्ते । अयं काकादिरमुमर्थमनेन शब्देन कथयतीत्यर्थः । तत्र वागिन्द्रियजन्यः शब्दो लोकप्रतीतिसिद्धो वर्ण एव न वाचकपदरूपम् । "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" इति स्मृतेः । श्रोत्रं च ध्वनिरूपपरिणाममात्रविषयं तत्र ध्वनिर्नाम वागिन्द्रियादिष्वभिव्यक्तस्योदानवायोः परिणामभेदः तदभिघातात् तदवच्छिन्नाकाशोपादनको वा न तु वाचकं पदं स च वर्णरूपोऽप्यवाचकत्वाध्वनिरित्युच्यते तृतीयः पदरूपः स च नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यः नादाख्यगकारादिवर्णान् प्रत्येकं गृहीत्वानुपश्चाद् या बुद्धिः संहरति एकत्वमापादयति गौरित्येकं पदमिति तया निर्ग्राह्योऽखंड एकः स्फोटाख्यः अयं चान्तकरणस्यैव ग्राह्यः । तद्धर्मस्य यः "विशोका वा ज्योतिष्मती" (योगसू- । १पा । सू३६) इति सूत्रे प्रथमे पादे **हृदयपुण्डरीके प्रणवरूप उक्ता । अनुसंहारबुद्धेः

** विशोका वा ज्योतिष्मती । योगसू- । १पा । सू३६ । प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनीति वर्त्तते यतो विगतशोकोऽतो वक्ष्यमाणा ज्योतिष्मती श्रेष्ठः स्थितिहेतुरित्यर्थः । सा द्विविधा । तत्राद्या । ज्योतिष्मती यथा । हृदयपुण्डरीके आलम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धिसंवित् तत्साक्षात्कारः सा यतो बुद्धिरूपं सत्वप्रकर्षेण भास्वरं स्वप्रकाशकमाकाशवद्विभुवत्(च) तत्र बुद्धौ निर्मलैकाग्र्यात् या बुद्धिविषया प्रवृत्तिः सा सूर्य्येन्दुमणिप्रभासदृशाकारेण विकल्पते विशेषेणोत्पद्यतेऽतो विषयस्य ज्योतिष्मत्वेन तद्विषयप्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतां प्रकाशरूपा अत्रेयं प्रक्रिया । उदरोरसोर्मध्येऽधोमुखमष्टदलं पद्मं तद्रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तत्रालम्बते चित्तं धारयेत् । तन्मध्ये हि सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं तदूर्ध्वं वह्निमण्डलमकारः सुषुप्तस्थानं तदूर्ध्वं ब्रह्मव्योमात्मकं नादस्तुरीयस्थानं यमर्धमात्रेतियोगिनः । तत्कर्णिकायां विष्वग्व्यापिशाखासहस्रवत्या मनो वहनाख्या मूलं तिष्ठति । यस्या ऊर्ध्वमुखी एकशाखा सुषुम्नाख्याऽन्तर सूर्य्यादिमण्डलमध्यतया च शाखारूपया ब्रह्मणा प्रावाह्यान्यपि सूर्य्यादिमण्डलातिप्रोतानि सैव मनोवहानाड़ी चित्तस्थानं तस्यां धारणात् चित्तसाक्षात्कारो भवति ॥ द्वितीया यथा + + ॥ योगसू- १पा । सू३७ ॥

त्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करः” इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च पातञ्जलसूत्रवृत्तौ उपपादितमस्माभिः ॥ “नारद इत्यबोधि” इत्यादावप्येवमेव । एवं च कर्मत्वाऽप्रसक्तिरेव । संख्याशब्दजन्य

सूत्रभाष्यकारः । तत्र वाग् वर्णेष्वेवार्थवती । श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयम् । पदं पुनर्नादाऽनुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यम् इति । वर्णा एकसमयासम्भवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्तेपदसंस्पृश्याऽनुपस्थाप्याऽऽविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते । वर्णाः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाऽभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रति-

---

सामानाधिकरण्येनैव तद्ग्रहजनकत्वे लाघवात् । यद्यपि पूर्ववुद्धयोऽपि वर्णाकारं पदमेव गोचरयन्ति तथापि त्वविशदं चरमे तु विज्ञाने तदिति विशदमिति एवमुक्तं न चानुसंहारबुद्धिः श्रोत्रस्यैवास्तु । असंभवात् । आनुपूर्वैक्यं हि एकपदत्व प्रतीतिविषयो वाच्यम् । न चानुपूर्वी श्रोत्रग्राह्या । श्रोत्रस्य शब्दमात्रपात्रकत्वात् । न च पूर्ववर्णसंस्कारैः स्मृतानां वर्णानामानुपूर्वी मनसा ग्राह्येति वाच्यम् । किमानुपूर्व्या मनसानुभवः उतस्मरणं । नाद्यः । तदा वर्णानां विनाशेन तत्तदुत्तरक्षणानां च विनाशेन तदसंभवात् । क्षणस्यास्मदादिमनो ग्राह्यत्वाच्च । अत एवान्त्योऽपि न अत्र प्रमाणं चैकं पदमिति प्रत्यय एव अनेकेषां वर्णानामेकसमयस्थितेरसम्भवात् । परस्परमसंबद्धस्वभावानां पदत्वसंस्पर्शरहितानां प्रत्येकमर्थानुपस्थापकानामाविर्भूयैवक्षणात्तिरोभूतानां प्रत्येकं मिलितानां चापदस्वरूपतया हरिणोक्तत्वात् । प्रत्येकमर्थोपस्थापकत्वेऽनुभवविरोधो द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गश्च। नचाग्नेयादीनां परमापूर्वे स्वर्गे वा जननीये यथा संस्कारद्वारा साहित्यं तथा वर्णानामपि संस्कारद्वारासाहित्यम् । तादृशानेकसंस्कारकल्पने गौरवात् । न च स्मृत्यनुरोधेन क्लृप्ता एव ते । तेषां स्वकारणानुभवविषयस्मृतिमात्रजनकत्वात् । किंचातिरिक्तस्यापि स्वीकारे तस्याज्ञातस्यार्थप्रत्यायकत्वासंभवः अर्थप्रत्यायनाङ्गसम्बन्धस्याज्ञातस्य तज्जनकताया अदर्शनात् । न च प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिण्डलब्धजन्मस्मृतिविषयतया जातसहभावावाचकाः क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानामविशेषेणार्थबोधकत्वापत्तेः । क्रमस्य तु अनुभवाविषयस्य न

इत्यर्थे संख्येत्याकारक इत्यर्थे च एषशब्दान्वयाऽनुपपत्तिस्तदुपादानवैयर्थ्यं चेति बोध्यम् ॥

संख्या ग्रहीष्यत इति। (कै)

सूत्रं त्वधिकसंग्रहार्थमिति भावः ॥

न्यायोऽयमिति। (कै)

अभ्यासाम्रेडितादिसंज्ञाविषये चैतन्न्यायोपयोगो द्रष्टव्यः ॥

योगित्वाद्वैश्वरूप्यमिवाऽऽपन्नः पूर्वस्योत्तरेणोत्तरस्य पूर्वेण विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमाऽनुरोधिणोऽर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाऽभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति। तदेतेषामर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य

स्मृतिविषयत्वमित्युक्तमेव। नचैवं अखण्डपदेऽपि दोषः। तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्नध्वनिभिः परस्परविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकैस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नत्वेन गणगौरगौरित्यादौ गत्वेन सदृशैरेकमप्यनेकमिवानवयवत्वमपि सावयवमिव व्यज्यते। यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थानं मुखमेकमपि मणिकृपाणदर्पणादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति। न तु परमार्थतस्तस्य ते भागाः। तस्माद्वर्णात्मनापदभेदेऽपि एकमेव स्फोटं निर्भागमेव सभागमिव सभेदमिव व्यञ्जयन्ति। एवं च गोपदरूपस्यैकस्य स्फोटभेदस्य गकारभागो गणादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभागिनमित्योकारविशिष्टो निर्धारयति। एवमोकाररूपविभागः शोचिरादिपदसदृशतया न शक्तस्तं निर्धारयितुमिति गकारविशिष्टो निर्धारयतीति वाच्यं तच्च न संभवति गत्वादिनाभिव्यक्तेः क्षणिकत्वादिति वाच्यम्। संस्कारद्वारेण तेषां सद्भावात्। वैशिष्ट्योपपत्तेः। न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोः भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्च संस्कारयोरेकपदविषयकत्वात् केवलभागानुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयते। अनुसंहारधिया तु पूर्वसंस्कारसहकृततया व्यक्तमनुभूयते। यथा दूराद्वनस्पतौ पूर्वेऽव्यक्ताः। प्रत्यया व्यक्तवनस्पति प्रत्ययजनकाः। न चेयं विधा वर्णानामर्थप्रत्ययजनने सम्भ-

नियम्यते इति । (कै)

सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्त्यग्रहेण चाधिकसंग्रहार्थत्वादगृहीतशक्तिग्राहकत्वाच्चास्य नियमत्वं चिन्त्यम् । न्यायबीजन्तु प्रकरणम् इति भाष्ये एव स्फुटीभविष्यति ॥

नियमार्थमिति । (कै)

नियमस्य सामान्यविषय एव न कालवाचिविषयो व्याख्यानादतो गौर्याद्यन्तेऽपि न दोषः ॥ नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलप्रादिभ्य ऊकारान्तेभ्यः स्यादत आह

सङ्केत्यते । तदेकं पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाक्षिप्तम् अभागमक्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाऽभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनाऽनुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते । तस्य संकेतबुद्धितः प्रविभाग एतावतामेवं जातीयकोऽनुसंहार एकस्यार्थस्य वाचक इति । सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः

विनो न हि ते पूर्वमव्यक्तमर्थप्रत्ययं जनयन्तीति शक्यं वक्तुं प्रत्यक्षज्ञान एव तथा नियमात् । वर्णाभेदस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षः । वर्णेभ्यो जायमानो ह्यर्थे प्रत्ययो जायमानः स्फुट एव जायेत न वा जायेत न त्वस्फुट इति विशेषात् । न चानुपूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वादेकत्वव्यवहारस्तेन रूपेणार्थप्रत्यायकत्वं चेति वाच्यं तद्ग्रहस्योक्तत्वात् । स कीदृश इति चेत् । अन्तःकरणधर्मः स एक एव । श्रोत्रगृहीततत्तद्वर्णसंस्कारजनेन वस्त्रस्येव जवया स्फटिकस्येव वा तत्तदुपरक्ततायां सत्यां चरमवर्णग्रहकाले सति पदत्वेन प्रतीयते तत्तदुपरागनाशकं च तस्यान्तःकरणवृत्त्यन्तरमेवेति न दोषः । अत एव तत्र तत्तदुत्तरत्वादिकमपि गृह्यते । तथा बीजाङ्कुराद्यनेकावस्थो वृक्षरूपो धर्मी क्रमिकाभ्यस्ताभ्योऽतिरिक्तः । शेषा-

ऊकारग्रहणेनेति । (कै)

वस्तुतस्तु दोषग्रस्तनियमाऽपेक्षया नदीशब्दे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधज्ञापनमेव ज्यायः ॥ भाष्ये "तद्विशेषेभ्यस्तर्हि" इति प्रासङ्गिकी शङ्का तां व्याचष्टे

गङ्गादिभ्य इति । (कै)

अपगङ्गं परियमुनमित्युदाहरणे। अत्र हि टचि अन्तोदात्तत्वं तदभावे

सोऽयमर्थः योऽर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराऽध्यासरूपः सङ्केतोभवति। इत्येवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराऽध्यासात्सङ्कीर्णा । गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानम् । य एषाम्प्रविभागज्ञः स सर्ववित् । सर्वपदेषुचास्ति वाक्यशक्तिः। वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा नह्यसाधना क्रियाऽस्तीति । तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपो नियमार्थोऽनुवादः कर्तृकर्मकरणानां चैत्राग्नितण्डुलानामिति । दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं श्रोत्रिय-

---

वस्थायापूर्णतया व्यज्यते अयमाकृष्टज इति स च वीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः। भेदाभेदयोरनुभवात् । तथा गकारौकाराद्यनेकावस्थो गौरित्यादिरखण्डरूपेण क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योऽतिरिक्तो विसर्जनीयादिचरमावस्थयाभिव्यज्यते । इदं गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादिरूपेण । तच्च गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नाभिन्नं भेदाभेदयोरनुभवात् । स चार्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते । न च वर्णानां पदस्वरूपत्वाभावे कथमियन्तो वर्णाः क्रमविशेषविशिष्टा अस्यार्थस्य वाचका इति लोकव्यवहार इति वाच्यम् । वर्णानां प्रत्येकरूपेण पदभेदेऽप्यवस्थावस्थिनोरभेदस्यापि सत्वेनैककस्यापि वर्णस्य वीजाङ्कुरादेर्दृष्टचाभेदवत्पदाभेदस्यापि सत्त्वेनाक्ततेः । स चैकैको वर्णः यदभावे सहकारीणि यानि वर्णान्तराणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्सम्बन्धित्वात् । अनन्तपररूपतामिवापन्नो भवति सर्वपदरूपत्वात् सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासम्पन्नो भवति । वस्तुतस्तस्य तत्त्वान्न नाना

[1]परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु (पा)

इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्याहुः॥

नित्यार्थ इति। (कै)

[2]"नदीपौर्णमासी" त्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तिरिति भावः॥

---

१ अ६। पा२। सू३३। एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे। परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः। प्रति पूर्वाह्णम्। प्रत्यपररात्रम्। उपपूर्वरात्रम्। अपत्रिगर्त्तम्। इतआरभ्यपंचसूत्राणि द्वन्द्वाव्ययीभावविषयाणि। परित्रिगर्त्तम्। अत्र पर्य्यपयोरपपरीवर्जने इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे पंचमी अपपरिरित्यव्ययीभावः। प्रतिपूर्वाह्णम्। लक्षणेनाभिप्रतीति समासः। उपपूर्वरात्रम्। अव्ययं-विभक्तीति समासः॥ २ अ५। पा४। सू११०॥

छन्दोऽधीते जीवति प्राणान् धारयति। तत्र वाक्ये पदार्थाऽभिव्यक्तिः ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं क्रियावाचकं कारकवाचकं वा। अन्यथा भवति अश्वः अजापय इत्येवमादिषु नामाऽऽख्यातसारूप्याद-निर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति। तेषां शब्दार्थ-प्रत्ययानां प्रविभागः। तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः। श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः। क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च।

त्वमत वेति उक्तम्। गोगणगौरनगर इत्यादिषु गोत्वाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः सोमशोचिरादिषु ईश्वराद्यर्थाभिधायिषु परेषु औवर्णदृष्ट इति सोऽपि तत्तदभिधानशक्तिरिति। अनन्तपदरूपवता चैवं पूर्वो गकार उत्तरेण औरिति वर्णद्वयेन गण इति पदाद्व्यावर्त्त्य उत्तरश्च विसर्जनीयः। पूर्वेण गकारौकाररूपवर्णद्वयेन गौरित्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्त्य विशेषे गौरिति अखण्डे पदे गोत्व-वाचके तादात्म्येनावस्थाप्यते इति प्रकारेण एवं ते बहवो वर्णा आनुपूर्वीविशेष-मापेक्षाः। पदाभेदतोऽर्थसंकेतेन नियमिताः सहकारिविशेषेण सर्वाभिधानसमर्था

व्यवस्थितेति। (कै)

अत्र च ज्ञापकपरमिदमेव भाष्यं मानम्। केचिदस्माद्भाष्याद् "नदी"ति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं निवर्त्तयन्ति॥

बहुवचननिर्देशादेवेति। (भा)

तस्मादपीत्यर्थः॥ "अशब्दसंज्ञेति" निषेधादित्यपि बोध्यम्। तत्प्रत्याख्याने लघमेव हेतुः। अतोऽस्मान्निषेधान् "नदीपौर्णमासी" त्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम्। लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्याख्यानसामर्थ्येन तस्याऽत्राप्रवृत्तेः।

कस्मात्। सोऽयमित्यभिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्ययः सङ्केते इति। यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतः। स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगत एवं शब्द एवं प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इति। अन्यथा शब्दोऽन्यथार्थोऽन्यथा प्रत्यय इति विभागः। एवं तत्प्रविभागसंयमाद् योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं सम्पद्यत इति। योगसूत्रभा-। विभूतिपा० सू२१७॥

ष्यपि एतावत्संख्याकागकारौकारविसर्जनीया गोरूपमेवार्थमुपस्थापयन्तीति। तेन प्रकारेण वर्णमुखेन तत्पदमेवाविवेकतः संकेत्यते यतः पदमेववाच्यस्य वाचकम्। नचान्यस्यान्यरूपेण कुतः संकेतः पदाख्यस्यबुद्धिग्राह्यस्य बुद्धिधर्मस्य स्फोटस्य ध्वनिरूपैरुपरक्ततया तदभेदात्। यथा संयुक्तं कपालद्वयं जलाहरणहेतुरित्यविवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो घटस्य व्यावर्त्तकान्तरासंभवात्। ततश्च बालो घटस्यकपालाविवेकेनैव जलाहरणहेतुत्वं गृह्णाति तद्वत्स्फोटान्तरव्यावर्त्तनाय वर्णाविवेकेनैव संकेतोपदेशः। संकेतग्रहश्च भवतीति न प्रागुक्तलोकव्यवहारानुपपत्तिरिति बोध्यम्। तदिदं स्फोटाख्यमेकबुद्धिविषयत्वादेकं परीक्ष्या पुरुषस्य प्रधानरूपशक्त्या एक प्रयत्नेन जनितयावद्यवहारस्यापि वर्णवत् क्रमरहितं वर्णरहितम्। अत एव निरंशम् चान्त्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभि-

[1]नदीभिश्च (पा)

इत्यादौ तु लक्ष्याऽनुसारादेवाऽर्थग्रहणेन तद्वाचकानां ग्रहणमिति दिक् ॥ अस्य न्यायत्वाद् "अकृतम्" इत्ययुक्तमत आह

अनाश्रितमिति ॥ (कै)

स्वरूपेति । (कै)

नचैवं वक्रादिसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः। शब्दार्थयोरभेदारोपेण तदुपपत्तेरिति भावः॥

संज्ञिनिर्देशेनेति । (कै)

संख्याशब्दबोध्यपंचादिशब्दपरेण संख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः॥

सामान्येति । (कै)

अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति इहार्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थः॥

भाष्ये

---

१ अ२। पा१। सू२०॥

व्यक्तं परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरुपरागात्। अनादिवाग्व्यवहारवासनावशीकृतयाऽऽलौकिकबुद्ध्या परमार्थवत् अन्योन्याभेदेन संवेदनेन प्रतीयते न तु तदतिरिक्तरूपेण। यद्यपि लाक्षाद्युपाधेरपगमे स्फटिकः स्वच्छधवलोऽनुभूयते उपाधिं विनापि प्रकाशात्। अस्य तूपाधिव्यतिरेकेण प्रतीत्यभावान्न केवलस्य प्रत्ययः। एवं च वागिन्द्रियविषयवर्णानां श्रोत्रग्राह्याणां वाचकपदस्य चाविवेकरूपसंकरः। तस्य च पदस्य एतावतां वर्णानामेवमानुपूर्वीकमिलनमस्यार्थस्यवाचकमिति विषयव्यवस्था तु संकेतग्रहाद् भवति। संकेतस्तु पदपदार्थयोः संकेतकर्तुराहार्येतरेतराभेदारोपरूपेतरेतराध्यासरूपः। अभेदारोपे वीजं तु अविभाग एव। त्रयाणामपि बुद्धिधर्मत्वेन परस्परमविभागात्। शब्देन बोद्धार्थस्यैव प्रत्ययात्। तत्रापि नाधुनिकसंकेतोविषयव्यवस्थापकतस्या-

अर्थादित्यादि । (भा)

लोके कृत्रिमग्रहणे न कृत्रिमत्वं कारणं किं त्वन्यदेवेति भावः॥ अर्थः सामर्थ्यं तदेव दर्शयति ।

अर्थो वाऽस्येति । (भा)

अस्य वाक्यस्यार्थोऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनमेवं संज्ञकेन भवति तत्रास्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः ॥

प्रकृतं वेति । (भा)

"इदमेवं संज्ञकेन कर्त्तव्यमिति" तत्र प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं भवति संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः। इदमन्येषामपि पदार्थनियामकानामुपलक्षणम् । यद्यपि "रूढिर्योगापहारिणी" त्यप्यत्र संभवति तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगोऽपि बलवानित्यभिप्रेत्येदमेवोक्तम् ॥ अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थादेर्हेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये

नियतत्वात् । किन्तु स्मृत्यात्मकः पाणिन्यादिस्मृत्यात्मकः । किं च स्मृत्यात्मको ज्ञानविषय एव बोधकः। न स्वरूपः सन्निति । नचाध्यासस्य संकेतत्वं कुतः "ओम् इत्येकाक्षरब्रह्म" इत्यादि शास्त्रेषु । वृद्धिरादैच् (पा-१ । १ । १) इत्यादौ व्याकरणे । "कम्बुग्रीवादिमान् घट" इत्यादौ लोके । "अमरा निर्जरा देवा" इत्यादौ कोशे च योपशब्दः सोर्थः योर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराध्यासरूपस्यैव संकेतस्य दर्शनात् । शब्दवाच्यत्व लक्षणायां प्रमाणाभावात् । ईदृशानाद्यभेदारोपेणैवागमिनो मन्त्रार्थयोरभेदेनोपासनमामनन्ति । मीमांसकाश्च मन्त्रमयी देवतामाहुः । एवं भूते एव संकेते मुख्ये सति कथं चिद् भेदं परिकल्प्यास्यार्थस्यायं वाचक इत्यपि कदाचित्संकेतः यथा पाणिनेः "कर्मणि द्वितीया" (पा-२ । ३ । २) इति । यथा वा "उञः" "ऊँ" "प्रगृह्यम्" इति । वाचकत्वं च तादात्म्यमेवेति दिक् । यत्तु "अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा विषयत्वं शक्तिरिति" तत्कारणत्वादिसाधारणम् । एवमितरेतराध्यासरूपेण संकेतेन निमि-

आतश्चेति ॥ (भा)

उभयगतिरुभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्य्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह

किं संज्ञेयमिति । (कै)

वक्तृतात्पर्य्यविषयसन्देहवानित्यर्थः ॥ ननु रूढेर्योगापहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूढ्यर्थस्यैव योगापहारकत्वं नान्यस्येति भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह

साधीय इति । (कै)

क्रियाविशेषणमव्ययं वा सम्यगर्थकम् ॥

यष्टिहस्तं गमिष्यति । (भा)

तद्विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः ॥ ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्भ्रमः इत्यत आह

लोके चेति । (कै)

इदमपि स्वरीत्या ॥ "अत्र" । शास्त्रे ॥ "प्रकृताः" । बुद्धौ सन्निहिताः ॥ अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिसन्निधिरेव प्रकरणम् ॥

संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । (कै)

ज्ञापिताऽज्ञातशक्तिक इत्यर्थः ॥ अत एव न नियमार्थतेत्याह

तेन एते शब्दार्थप्रत्ययाः संकीर्णा लोके दृश्यन्ते । गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानमिति । तत्र शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः संकेतग्रहेणैव दर्शितः शब्दार्थयोः प्रत्ययेन सहतु एकाकारत्वादन्योन्याध्यासः । य एषां प्रविभागज्ञः स सर्वा ऋतवित् स एव शब्दादीनां तत्वज्ञः । यथा च पदवाक्ययोस्तदर्थानां च संकरस्तथा वर्णपदयोरपि । तथाहि सर्वपदेषु पदान्तरतत्तदर्थसहकारेणास्ति

नत्विति। (कै)

तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाऽभावः सूचितः ॥

इह। (भा)

संख्याप्रदेशे। "अधिकार्थे" त्यादिनाऽन्वेति ॥ भाष्ये "न यथा" इत्यादि व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्य्यानुपपत्त्या प्रकरणाद्यना-दरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

कर्मणि संख्यायामिति। (कै)

कर्मगतसंख्यायामित्यर्थः ॥

नचेति। (कै)

तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्ययोगादिति भावः ॥ यद्यपि "[1]रूपब्" आदिसूत्रस्थभाष्यादेकत्वं[2] क्रियायामस्ति तथापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्य्यम् ॥ "कारकं शक्तिमद्द्रव्यम्"। "साक्षात् क्रियायामि" त्यस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थः ॥

---

१ प्रशंसायां रूपप्। अ ५। पा ३। सू ६६ ॥

२ एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति। समयाद्भविष्यति। द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति। एवं तर्ह्येकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः॥ भा५। ३। ६६॥

वाक्यभवनशक्तिः किं च परेण बुभुत्सितार्थं तं प्रति प्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः। परेण च प्रवृत्त्यादिविषयो बुभुत्सितः स च वाक्यार्थ एवेति। सर्वे शब्दास्तत्परा इति यत्रापि केवलपदप्रयोगस्तत्रापि पदान्तरसाहित्येनैवार्थावगमः केवलस्या-सामर्थ्यात्। एवं च वाक्यमेव वाचकपदानि तद्भागतया वर्णानां पदार्थवाचकत्व-वत् वाक्यार्थवाचकानि एवं च वर्णा यथा सर्वार्थाभिधानशक्तिप्रचित एवं पदमपि एकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिरिति। एवं च इत्त इत्युक्ते आकाङ्क्षा

अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं स्याद् न हि धातोः परम्परयाऽपि कारके वृत्तिरस्ति येन तद्व्यावृत्त्या चारितार्थ्यं स्यादित्याहुः॥ "धातुसंज्ञा" क्यङन्तस्य [1]"सनाद्यन्ता" इत्यनेन॥ "साधने"। कारके॥ तव्यादयोऽन्तः कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यन्वयः॥ एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृत विषये समाधानान्तराण्याह

अथ वेति॥ (भा)

ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं स्फोटयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति।

एष ब्रह्मदत्त इति॥ (भा)

असंख्यां संख्येत्याहेति। (भा)

नियत विषय परिच्छेदहेतुर्हि संख्या। एवं बहुत्वादेरसंख्यात्वमिति भावः। बहुत्वं हि त्र्यादिसंख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम्॥

गुर्विति। (कै)

नन्व[2]तिशदन्ताया इति लिङ्गात् कन् विधौ कृत्रिमान ग्रह्येतेति चेन्न। शास्त्रबाधापेक्षयोभयग्रहणज्ञापकत्वस्यैवौचित्यादिति भावः॥

१ सनाद्यन्ता धातवः। ३। १। ३२॥ २ अ ५। पा १। सू २२॥

पूरणार्थवृत्तोऽस्ति स्खलति छिद्यते वेति पदान्तराणां योग्यताकाङ्क्षातात्पर्य्यादिवशाध्याहारो गम्यते इति नैर्वाकैः वृत्तपदस्य संकरोऽविवेकः। यत्रापि क्रिया विशेषे तात्पर्य्यादिकं नावधार्य्यते तत्राप्यस्तीति गम्यते। सत्तायाः यद्यर्थेनाव्यभिचाररूपयोग्यता सत्वात्। लोकेऽस्त्यर्थं विना शुद्धपदार्थानवगतेर्वाऽव्यभिचार

नैष इति । (कै)

अतिशदन्ताया इत्यस्य बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोस्सम्भवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्णीते पश्चात् संख्यापदार्थान्वयवेलायां जायमानाऽनुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यते इति भावः । एतत्पचद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं वक्तुमयुक्तम् । तन्मूलकपचान्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ये ॥ भाष्ये

संज्ञा च नामेति । (भा)

नाम प्रसिद्धमेतत् । यतोऽन्यल्लघीयो न भवति सा संज्ञेति ॥

तदर्थानुगतानामिति । (कै)

संख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसंख्याशब्दवदभिन्ना बह्वादय इत्यर्थादिति भावः ॥

कथं स्यादिति । (कै)

महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्रिमन्यायबाधे मानाभावादिति भावः ॥

आकाङ्क्षा सत्वाच्च नचार्थविशेषे तात्पर्य्यग्रहेऽपि तदर्थकपदानां आनन्त्येन शब्दविशेषानुमाने किं नियामकं । स्वेच्छाया एव नियामकत्वात् । तथा क्रियाया असाधनाया अभावात् । पचतीत्युक्ते सर्वकारकपदानामनुमानं अनुमितानामपिकारकान्तरव्यावृत्त्यर्थं चैत्रोऽग्निना तण्डुलान् इत्यादिरनुवादः कदाचित् । क्वचिदध्याहारं विनापि पदवाक्ययोरर्थाभेदनियामकः संकरः । यथा छन्दोऽधीते इति वाक्यार्थे श्रोत्रियपदस्य प्राणान् धारयतीति वाक्यार्थे जीवति इति पदस्य प्रयोग एतावतापि श्रोत्रियपदस्याद्य समभिमिलितस्य नैवं विषार्थबोधे सामर्थ्यं शब्दशक्तिस्वभावत् । नचैवं वाक्यस्य गुरुतरस्य कदापि प्रयोगो न स्यात् । संशयवारणाय तत्प्रयोगस्यापि संभवात् ।

सर्व इति। (कै)

नियतानियतसंख्यावाचीत्यर्थः ॥

आक्षिप्यत इति। (कै)

"संख्येति" विभक्तसूत्रे इति शेषः। एवं च संख्यानकरणीभूताः संख्यासंज्ञका इत्यर्थः। संज्ञायास्संज्ञ्याकाङ्क्ष्यतया तद्वाचकं पदमुपस्थितान्वर्थवाचकमेव कल्प्यत इत्ययमेवाऽत्राऽऽक्षेप इति भावः॥

नियमार्थमिति। (कै)

"बहुगणेति" द्वितीयसूत्रे संख्येतिवर्त्तते। अनियतसंख्यावाचिनां चेद् बह्वादीनामेवेति भावः॥

अत एवेति।

अन्वर्थत्वाश्रयणादेवेत्यर्थः ॥

संज्ञा न भवतीति। (कै)

प्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥

संख्यावाचिनोरेवेति। (कै)

बहुगणयोरित्यर्थः ॥

नियमायेति।(कै)

नियमफलक इत्यर्थः॥ परे तु पदान्तरसाहचर्यात्संख्याव्यापकार्थवाचिनोरेव बहुगणयोरेवग्रहणम्। न तु संघवैपुल्यवचनयोरिति

पदेषु तद्भागतया तदर्थशक्तिसत्वेऽपि केवलात् सहकारिणं विना तदर्थाप्रत्ययाच्च। नन्वेवं सर्वत्र वाक्यस्यैव बोधकत्वे किमर्थं व्याकरणे पदानामन्वाख्यानं किं च पदवत् वाक्यमखण्डमेव न सन्त्येव पदानीति तदन्वाख्यानमसंभविचेति चेन्न। वाक्यात् कल्पनयैव पदं प्रविभज्य कल्पितक्रिया वाचकत्वेन कारकवाच-

व्यर्थोऽन्वर्थसंज्ञा। तस्मात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्याऽपि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याशयः॥

[1]असंख्यां संख्येत्याह (भा)

इति भाष्येण बह्वादिषु संख्यापदयोगार्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः॥ “[2]एकादिकाया चापि संख्यायते” इत्यस्य एकादिकया संख्यायते सापि संख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः॥ “चस्तु” वाक्यालङ्कारे उभावपि वाक्यालङ्कार एव। यद्वा। बह्वादिकयाऽपि संख्यायते स्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारेत्यर्थः। वत्वन्तडत्वन्तयोर्यावदादिशब्दकतिशब्दयोर्यद्यपि साक्षात्संख्यानकरणीभूतार्थप्रतिपादकत्वमुपपादयितुमशक्यं तथापि “कति” इत्यत्र संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वेन तत्त्वम्। एवं वत्वन्तेऽप्यूह्यमित्याहुः॥ भाष्ये

संज्ञार्थमिति। (भा)

संज्ञाशब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः। संज्ञिनिरूपितसंख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः॥ ननु “ष्णान्ता” इत्यनेन संख्याविशेष्यत इति संज्ञिविशेषणं संख्याग्रहणमित्ययुक्तमत आह

---

१ अत्रैवोक्तम्॥ २ अत्रैवोक्तं भगवता॥

कत्वेन वाऽन्वाख्यानात्। अन्यथा घटो भवति। भवति भिक्षां देहि। अश्वस्त्वं। अश्वोयाति। अजापयः पिब। अजापयः शत्रून् इत्यादौ नामाख्यातसारूप्यादन्वाख्यानं विना क्रियाकारकार्थत्वान्यतरेणाज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा प्रयुज्येत। तत्र हि त्वं गच्छ। अश्वत्वजातिमानाच्छति छागः पयः पिब शत्रून् नाशय इत्याद्यर्थप्रतीतिः। तस्मादपोद्धृत्यान्वाख्यानं तदन्वाख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानाम्। एवं चात्रासिभागदर्शनात्। वर्णानामपि पदैरविभागं मन्यन्ते

[1]ष्णान्तेति ॥ (कै)

भाष्ये "संज्ञी" षट्संज्ञासंज्ञी विशेष्यते स्वेतरव्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थः ॥ ननु स्वरितत्वबलेन अनुमीयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनाऽर्थभेदस्य सत्त्वेन नचान्यार्थमित्ययुक्तमत आह

एकेति । (कै)

यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तदेवानुवर्त्तते न तु तज्जातीयं शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव चाभ्यर्हितस्तदर्थस्य चायोग्यत्वादिहाऽसम्बन्ध इति भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्काहेत्यर्थः ॥ भाष्ये

न खल्वपीति । (भा)

प्रकृतमनुवर्त्तनाद्देशान्तरगमनादन्यद्भवतीति "नखल्वि"त्यन्वयः॥

यथेति । (कै)

सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्वं गोधायां वार्य्यत इति नार्थः । सपर्णस्याऽहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । किन्तु देशान्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः ॥ "रूपान्तरम्" । अर्थभेदम् ॥ "पदार्थानाम्" इति द्वन्द्वः ॥

---

१ अ१ । पा१ । सू२४ ॥

लौकिकैः । यथा च वाक्ये पदभागाः कल्पिता एवं पदे वर्णभागा इति तात्पर्य्यं । नचैवं शब्दार्थप्रत्ययानामविभाग एवास्तु । प्रतीत्याभेदस्य सिद्धेः । तथाहि श्वेतत इति साध्यरूपक्रियार्थः प्रत्ययश्च तत्तदर्थभिन्न एव । नचाभेदेन प्रतीत्या संकरात् कुतस्तेषां प्रविभागः । सोऽयमित्याभिसम्बन्धरूपसंकेतोपाधिक एकाकारप्रत्ययो न

शक्तिवैचित्र्यात्। (कै)

अनेकशक्तित्वादित्यर्थः। एवं च पूर्वत्र तयाशक्त्या स्वरूपपरस्यापि उत्तरत्राऽन्यया शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाभावः। शब्दाधिकारोऽत्रलक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः॥

भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यादिति। (भा)

"स्याद्" इति संभावनायां लिङ् "भवेद्", इति प्रार्थनायां द्रव्ये विषये पूर्वोक्तार्थकर्त्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थः॥ शब्दभेदनयेऽपि नक्षतिरित्याह

शब्दस्त्विति॥ (भा)

येन येन विशेषेणेति। (भा)

विशिष्यत इति विशेषः परिच्छेद्यः। तस्य तस्य "विशेषकः" परिच्छेदकः। तत्परिच्छेदकार्थवानन्य एव शब्दो भवतीत्यर्थः॥ तदुपपादयति।

स्वरितत्वेनेति॥ (कै)

अध्यर्द्धस्यासंख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति

अर्द्धशब्दश्चेति॥ (कै)

तात्त्विक इत्यदोषात्। वस्तुतः शब्दप्रत्यययोरालम्बनं स्वेतोर्थः। स च शब्दादिव्यावृत्ताभिर्नवपुराणत्वादिभिरवस्थाभिस्स्वाभिर्विक्रियमाणतान्न शब्दप्रत्यययोः सङ्गतस्ताभ्यामभिन्नः। एवं शब्दः स्वावस्थाभिर्विक्रियमाणोनार्थबुद्ध्योः सङ्गतः। एवं प्रत्ययोऽपीति परस्पर विभक्ता एवैते। तेषु मनुष्यवचनविषये प्रविभागसंयमात् साक्षात्कारपर्य्यन्तात् योगीसर्वभूतरुतज्ञो भवति तेषां रुतं तदर्थभेदं तत्प्रत्ययंच योगी जानातीति दिक्। सू १७॥

Nyayabindutīkā, (Text) ... ... Rs. 0 10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–3 @ /6/ each 3 6
Padumawati Fasc. 1–3 @ 2/ 6 0
Pariçiṣta Parvan, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each 1 14
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1–5 @ /6/ each 1 14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 ... ... 0 12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1 ... ... 1 8
Parāçara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1–8; Vol. II, Fasc. 1–6; Vol. III, Fasc. 1–5 @ /6/ each 7 2
Parāçara, Institutes of (English) 0 12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each 2 4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5–10; II, 1–6; III, 1–7; IV, 1–6; V, 1–8, @ /6/ each Fasc. 12 6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each 1 8
Ditto (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each 2 4
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/ 0 12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 12–45 @ /6/ each 12 12
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each 7 2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–10, Vol. III, Fasc. 1–2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1–5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1–9 @ /6/ each 13 8
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ 0 12
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each 1 14
Upamiti-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each ... 0 12
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1–6 @ /12/ 4 8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1–14 @ /6/ each 5 4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2–6; Vol. II, Fasc. 1–7, @ /6/ each 4 8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1–2 @ /6/ each 0 12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1–7 @ /6/ each 2 10
Vṛhannāradīya Purāṇa, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ 2 4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1–5 ... ... 1 14

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1–4 @ 1/ each 4 0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–3; Vol. III, Fasc. 1–5, @ 1/ each 13 0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–5 @ 1/ each 10 0

Arabic and Persian Series.

'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–13 @ /6/ each... ... 4 14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1–2 @ /12/ 1 8
Āīn-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1–22 @ 1/ each 22 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1–7, Vol. II, Fasc. 1–5, Vol. III, Fasc. 1–5, @ 1/12/ each 29 12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–37 @ 1/ each 37 0
Ditto English Fasc, 1–5 @ 1/ each 5 0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger 0 6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each 7 2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1–3 @ 1/ each 3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1–21 @ 1/ each 21 0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1–14 @ 1/ each 14 0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1–4 @ /12/ each 3 0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each 3 6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each 1 8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1 ... 0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1–6 @ /12/ each 4 8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each 1 2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each 38 4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; Index to Vol. II, Fasc. 10–12 @ /6/ each 13 2

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ... Rs.	1	14
Muntakhabu-t-Tawārīkh, (Text) Fasc. 1–15 @ /6/ each	5	10
Muntakhabu-t-Tawārīkh, (English) Vol. I, Fasc. 1–7; and 2 Indexes Vol. II, Fasc. 1–5 and Index; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each ...	12	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each	7	2
Ma'āsir-i-'Ālamgīrī, (Text), Fasc. 1–6 @ /6/ each	2	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	0	6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	1	8
Riyāzu-s-Salātīn, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
*Suyūty's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7–10 @ 1/ each	4	0
Tabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each	10	8
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1–7 @ /6/ each...	2	10
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–8 @ /6/ each ..	6	6
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng.) Fasc. 1	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	50	0
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members		
N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784–1883 ...	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863–64 (Extra No., *J. A. S. B.*, 1864)	2	0
A sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkistan by R. B. Shaw (Extra No., *J. A. S. B.*, 1878)	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., *J. A. S. B.*, 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J. A. S. B.*, 1875)	4	0
Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., *J. A. S. B.*, 1882)	4	0
5. Anīs-ul-Musharrahīn	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	3	8
8. Iṣṭilāhāt-uṣ-Ṣūfīyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
9. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each...	32	0
10. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāẓī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	2	0
11. Khizānatu-l-'ilm	4	0
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I–III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
14. Sharaya-ool-Islām	4	0
15. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10	0
16. Ditto Grammar " "	8	0
17. Kaçmīraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/	3	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1–29 @ 1/ each	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

16-1-1900.

Books are supplied by V-P.P.